

7.6.6
225

АЛМАНАХ

О

ДЕСЕТОГОДИШЊИЦИ

НАШЕ НАРОДНЕ ТРАГЕДИЈЕ

1915—1925

СУБОТИЦА

ГРАДСКА ШТАМПАРИЈА, ПОЗОРИШНА УЛ. 2.

Садржај:

Urednik: MCMXV. — P. Milićević: Moja Otadžbina. — M. Вељковић: Развој југословенске мисли. — M. Илић: Omladinski zapis za narodne ideale. — С. Михалцић: Из „Успомена“. — J. Бабић: Из првих дана рата. — L. Ćurčić: Даčka četa 1914. — P. A. Рајс: Српски војник Великога Рата. — M. Pantelić: Povlačenje. — H. Тодоровић: Бегунци. — M. Јовановић: Mukoš. — M. Пантелић: Старац. — T. Ђукић: На границама бола. — M. Миливојевић: Из дневника. — D. Prokić: Iznad моći. — K. Milivojević: Albanija. — R.: U Albaniji. — С. Миленовић: Две ледене сузе. — K. Milivojević: Kraj zagašene vatre. — T. Đukić: Gavranovi. — M. V. Knežević: Grob u Albaniji. — H. Тодоровић: Записци из бележника. — M. Миливојевић: Видо и Крф. — D. Prokić: Na obalama jonskim. — D. O. L.: Pesma o svojima и ropstvu. — Ч. Новаковић: Наличје. — J. Petrović: Okupacija. — K. Пећанац: О узроцима народног устанка у Топлици и Јабланици 1917. — Д. В. Лазаревић: „Швабе“. — J. Петровић: Сталност. — Ž. Jevtić: Tuga. — S. B. Ristanović: Sećanje. — P. Драгутиновић: Жалба за изгубљеним братом. — M. Илић: Интернација. — N. R. Dedić: Nagymegyer. — T. Đukić: Psalm. — P. D.: Emigracija. — H. F. R. de Lamennais: Izgnanik. — Д. Прокић: У туђини. — Č. Novaković: Badnje večer. — M. B. Кнежевић: Без завичаја. — Č. Novaković: Svetlice. — M. S. Matović: Borci. — A. Милићевић: Црна мисао. — ** За ослобођењем. — K. Миливојевић: Јецаји села. — V. Stajić: 1914—1918. — J. Јадрански: Неколико ратних успомена из Истре. — M. Pantelić: Narodna obnova. — J. Петровић: Васкрсна песма. — Dr. M. Ibrogas: Spomenik za hvalnosti Francuskoj. — M. B. Кнежевић: Наша народна вера.

НАПОМЕНА: Отштампано из „Књижевног Севера“.

Претплатите се на „Књижевни Север“.

Г. б. б
225

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 45236

1915—1925.

... Туђинска непријатељска сила завладаће Србијом и душмански, као никад дотле, притиснуће земљу. И настаће тако страшна и несрећна времена за род српски да ће живи, пролазећи покрај гробова својих предака, застајати ту и окупани сузама уздисати: Отворите се гробови, да и ми живи у вас легнемо. Благо вама што сте помрли, те бар својим очима не гледате муке, бригае и јаде наше! ...

(Из пророчанства Матеје из Кремана).

Našu istoriju stvarali su mučenici. Ona je povest naroda-mučenika. Tokom svoga istoriskog razvitka naš mučenički narod u borbi za svoj život i svoja prava pretrpeo je velika stradanja. U više mahova imao je strašne neprijateljske najezde, vršio je više velikih narodnih seoba i iskusio teške narodne slomove — ali kao hiljadudevetstopetnaeste godine do sada nije doživeo ni strahotniju neprijateljsku najezdu, ni veću narodnu seobu, ni teži narodni slom.

Te užasne godine, posle džinovske odbrane od nasrtljivih zavojevača: Austromađara, Nemaca i Bugara naš je narod doživeo do sada svoju najveću tragediju. — Napadnut sa triju strana, ostavljen samom sebi pred mnogo većom silom, boreći se sa nečuvenim požrtvovanjem do poslednjeg daha — njemu će biti ostavljen samo jedan put da spase sebe: izlazak iz zemlje. Neprijatelj će zauzeti zemlju i ostali narod u njoj — dok će jedan deo naroda sa vojskom, vladom, narodnim predstavništvom, državnim ustanovama — cela država sa kraljem na čelu, trpeći nečuvene muke, otići preko Albanije u izgnanstvo. —

Tako su ove godine sa kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom sve naše jugoslavenske pokrajine bile opet potpale pod tuđinsku vlast. Sve naše narodne tekovine od jednog stoleća, stečene naporima i žrtvama nekoliko pokoljenja: državna nezavisnost, narodna sloboda — behu dovedene u pitanje. Naš narodni život biće podeljen na emigraciju i okupaciju i sve do

oslobođenja biće izložen stradanjima, strašnijim od svih svojih dosadašnjih stradanja.

To vreme (1914—1918) velikog značenja za naš narod, po albanskoj tragediji i po tiranskoj vladavini neprijateljevoj nad narodom u svim našim pokrajinama, ide u naša najsudbonosnija i najcrnja vremena. Ovo vreme je najstrašnije vreme naše istorije. Ono je naša narodna Golgota. U njemu se dešava naše novo i mnogo veće i teže i strašnije Kosovo. Sa njim otpočinje preokret u našem istoriskom razvitku i državnom životu. Ono predstavlja do sada našu najveću žrtvu — najveću žrtvu koju je jedan narod mogao podneti za svoju slobodu, svoje pravo i svoj život.

Tom našem najužasnijem vremenu posvećujemo sledeće redove.

Moja Otadžbina

Putniče! Kad pođeš na put po Istoku da posmatraš čudesa, svrati u moju Otadžbinu. Ona se primećuje još izdaleka. Njeni brežuljci se plave a crne planine dižu se kao ogromne senke. Poznaćeš je odmah. Mnogo se govori o njoj. Bajke se pričaju na daleko. Govori se — čudno i dirljivo, — da pod nebesima nema ništa veće i uzvišenije od gestova moje Otadžbine.

Bilo je mnogo džinovskih borbi. Borilo se čak i sa samim Bogom. Niko nije umro u postelji. Nije bilo ni jednoga dana koji ne bi bio dostojan smrti, niti ijedne smrti koja ne bi bila dostojna Boga. Prasuk pušaka prolamao je vazduh po plodnim dolinama i ječeći umirali su u dimu na horizontu.

Dodji, o putniče! pod našim nebom ti ćeš biti gord. A ako imaš srca, iako nisi voleo, dodji! U mojoj Otadžbini voli se i umire se voleći. Stupajući na tle moje Otadžbine pobožno skini kapu. Ova zemlja oslobođena je smrću. Za nju je krv tekla potocima. Za nju se ginulo gordo i hrabro, ne prolivši ni jedne jedine suze!

A zatim, putniče, idi i pomoli se Bogu! Ulaziš u hram orlova. Pa onda posmatraj čudesa. Ima spomenika: oni su svedoci. Niko tu nije poginuo bez slavnog imena, prolivši krv, i umirući herojski. Daleko i svuda živelo se burnim životom. Još se nalaze po njoj slavni i čuveni ostaci. Sve priča kako su sinovi ove zemlje nadživljavali svoju smrt. Svaki busen trave, svaki kutak moje Otadžbine skriva po jedan grob, po jednu slavnu i herojsku smrt. To su naše piramide!

Dodji, o putniče! Pod našim nebom život je umilan. A ulazeći pozdravi naše neprijatelje i reci im: mi ćemo poginuti za Otadžbinu!

(Preveo sa francuskog: Mih. D. Milinković).

P. Milićević

Развој југословенске мисли

(До почетка XX века)

Под изразом југословенска мисао треба разумети све тенденције јединства у духовном и политичком правцу, које се дају осетити кад више кад мање изразито у прекохиљадугодишњем животу нашег народа.

Довољно је познато да су Југословени пре доласка на Балкан у III веку после Христа и доцније, образовали заједничку групу насеља, са једном племенском структуром, једним језиком и у основи истим менталним особинама. Они су у односу на источну и западну групу Словена чинили етничку целину. Шта би било природније од тога да су они, заузевши стална места пребивања на Балкану, створили заједничку политичку организацију и онда, преко државних установа започели процес нивелације да се племенске подвојености ублаже. Та толико природна ствар није се догодила не због разних разлика племена, јер њих није било, него из сасвим других узрока.

Први би узрок лежао у географском положају земаља, које су Југословени населили. Бурна историја Балкана речито говори о његовом несрећном положају. Он је био и остао вратнице истока и запада, развође утицаја Европе и Азије. Као што су његове физичке особине евроазиске прелазне, таква је и његова политичка и културна историја, сва зависна од оријенталних и западњачких утицаја, пуна занимљивих парадокса и амалгама. Ни преко икојег дела европског континента није прешло толико различитих народа као преко овог. Почев од цивилизованих Римљана па до последње најезде Турака преко њега су муњевито минули или се настањивали за дуже време: Хуни, Готи, Авари, Словени, Бугари, Мађари, Татари и други. Они су остављали за собом дубоке трагове снажних државних организација и културе или суморне и драматичне записе савременика о суровим плачкањима, походима варвара, који су од преласка Хуна у Европу све чешћи и трајнији. Са правом карактерише америчански писац Конфорт Балканско полуострво као „бојно поље народа и религије.“¹⁾

Међу варварима који су од краја петог века прелазили на десну обалу Дунава налазе се и наши далеки преци. Мамљени разглашеним и наслаганим богаством Византиске Империје они су речним долинама продирали дубоко у унутрашњост Полуострва — и у току једног века постали његова најбројнија популација. Упорно померање словенских племена и заузимање нових седишта пада у време живог струјања народа из Азије у Европу — у ону епоху судбоносних битака народа када је исход једне битке доносио господарство светом или нестајање са попришта историје. И тај моменат је утицао на неизвесну судбину југословенских племена. Насељавање области које су улазиле у састав тада најорганизованије државе могло би се узети као други негативан чинилац стварања југословенске заједнице. Источна римска империја,

¹⁾ Глас С. К. А. CIV

ма колико у декаденцији, дуго остаје надмоћнија над варварима и својом извежбаном војском и великим државним искуством. Ако мора да чини уступке овим свежим и неистрошеним народима то је стално у форми протектората или посебних уговора. Империја успева да се са њима подвојено обрачунава и да племенски партикуларизам претвара у антагонизам.

Појава Бугара значи уношење менталних разлика у овако стање ствари што је необично компликовало еволуцију југословенства. Овај психолошки моменат остаје од пресудног утицаја и доцније, кад су се спољне прилике измениле.

Ранија подела римске империје — на источну и западну — чије су политичке и културне границе ишле преко паших земаља осећале су се и после пропасти ове последње. Ово би био најдубљи узрок наше двоструке оријентације — највећа сметња народном јединству. У сукобима између источне половине и наследника западне наш је народ морао да се дели на два табора и да своје интересе подешава према моћним суседима. Ово разнолико гравитирање значи и у духовном погледу стварање разлика: византиска и романска култура имају крупних разлика међу собом.

Велика црквена шизма у IX веку, раскол који је хришћанство поделио на православне и католичанство или боље цариградски патриархат и папство, — долази да да разлици утицаја два највећа средњевековна културна центра овде оштро ексклузивно обележје. Међу свим побројеним факторима, који су спречавали наше уједињавање овај је најфаталнији, јер он засеца у нашу душу и ствара две народне душе.

У крупним потезима то су фактори који су несрећно утицали на развој југословенске заједнице. Ма колико да су то дубоки и обимни утицаји поменутих чинилаца идеја Југословенства ни у које време није престајала да се развија расте и ускорава своје решење. Свеједно у ком је то виду. Каткад се њеном циљу ишло несвесно, посредно — али тек ишло; каткад се њено биствовање није осећало, али је она и тада постојала као латентна сила чији се резултати налазе под површином; каткад су историске перипетије задавале одсудан удар таквој оријентацији, рушиле све тековине и давале други правац историји. Али су ти потреси рушили највише делове зграде: темељи су тада и увек остајали недирнути и обнове нису морале потицати од корена. Велика њена снага корегирала би часовита лутања и коначном се циљу ишло са великом чврстином и еланом. Идеја Југословенства избија кроз сва времена кад мање кад јаче изразито, развија се у неједнаком темпу, али стално. Најзад почетком деветнаестог века бива толико моћна, да се намеће свима духовима. Ни пучки слојеви не стоје сасвим по страни овога

покрета. Карактер југословенства тад је, извајан, наметнут, признат на страни, — дошао на право место у животу нашег народа.

II

Развој југословенске мисли је текао овако:

У времену кад су поникле наше племенске државе и кад је етничко формирање у главном завршено образовањем трију главних центара Срба, Хрвата и Бугара — треба учинити ограду за насеља која су била удаљена од поменутих центара и задржала свој ранији карактер југословенски, или боље национално неизрађен, — из разлога што снага утицаја и асимилације није допирала до њих да би се у једној од њих изгубиле и формирале.

Та посредничка, неодређена насеља јасно потврђују мисао да је једино југословенска оријентација била природна и да је разбијање југословенских племена на неколико самосталних грана изазвано насилним, спољним утицајима који су природну тежу диференцирања појачали, ускорили и дали дефинитиван облик тројаком гравитирању. Осим тога у ова рана времена ови делови југословенског племена најбоље престављају југословенску мисао, управо они јој ударају темеље и у два маха дали су јој јасан, стваран израз.

Устанак посавских Словена под Људевитом поч. IX века са размакнутим границама од Соче до Тимока јесте рани покушај југословенске државе, нажалост неуспео не због нездраве основе него због недостатка југословенске свести, непознате и многим познијим вековима, и због далеко надмоћније спољашне силе, франачке, која је ишла за завојевањем ових крајева. Људевитова држава са развученим и несигурним границама мало је реалан покушај али је интересантан као замисао о стварању заједничког фронта противу спољашњег непријатеља у чему ми видимо први израз идеје Југословенства.

Сличан покушај десио се на међама Бугара и Срба: то је држава маћедонских Словена. Она је мање изразита у смислу југословенском од претходне али са својим владоцем Србином, Бодином, бугарском властелом и пуком неодређеним у правцу бугарском и српском убедљиво говори о незнатним етничким разликама и што је врло важно њихова подређена улога кад је у питању општи интерес. Излагање је почето појавима који су остали без утицаја у нашој историји, појавима који се ниједном више нису манифесовали у нашем животу ма у ком виду, чак ни рађање југославенске мисли које им приписујемо није резултат неке дубље смишљене политике нити је она била руководна идеја у изграђивању тих организација; пре је то био инстинктиван појав сабијања у заједницу пред заједничким непријатељем — случај са

Људевитовом државом — или више стицај прилика — случај Самуилове државе. — Поред свега тога они не говоре противу наше тезе него је допуњују и карактеришу са нове стране.

О правом рађању југословенске мисли ми можемо говорити од оног тренутка кад се њој прилази са утврђеним планом, кад она преставља свесан програм. То ће бити тек са утврђивањем националних држава и њихове политичке самосталности. Отуда ми по носиоцу ове идеје можемо осетити неколико фаза у њеном развоју: прва обухвата време трајања националних држава кад иницијатива југословенске оријентације потиче из њихових центара. Са пропашћу њиховом тек носилац постаје главни противник Турака, Аустрија. И то је друга фаза. Са шумадском револуцијом она се преноси на Србију. Мисија Југословенства поново припада једној националној држави, која ће у њој истрајати и остварити знатнијим делом. То је трећа фаза, и најзад четврта фаза интегралног југословенског јединства то је ова у којој ми живимо.

Прва фаза. Пре тога треба ово напоменути. Ваља добро разликовати улогу коју су одиграле националне државе у југословенском питању од улоге Србије у XIX и XX веку. Код првих због њиховог средњевековног уређења народоносни принцип није био од великог значаја и њихово проширавање преко етнички сродних покрајина пре би се могло узети као завојевање него као национално уједињавање. Ово лежи у карактеру средњевековних држава. Али баш та завојевања, ту жељу да се прошире преко етнички сродних крајева карактеришемо као југословенску тенденцију. И ово је за наше излагање од исте вредности као и доцније дубоке свесне програмске тенденције Југословенства јер је то излазило из карактера модерних држава.

Тражењем веза између делова нашег племена најбоље се види колико је наш народ живео подвојеним, засебним животом. Српске области не налазимо ни једном да улазе у потпуности у састав хрватске државе, ни обратно; о њиховој кооперацији и изједначењу интереса не може се ни говорити. За све време ни једне појаве узајамности, не само политичке него су и економске везе слабе, нема ни једне међусобне посете владалаца српских и хрватских. Међутим српски су владоци походили Византију а хрватски Рим. Отуда се идеја Југословенства овде преставља у сасвим другом виду. Нарочито се то односи на српску државу. Карактерна црта српске државе до Немање је груписање племенских делова у једну целину и истицање једног имена над племенским. Државна идеја поклапа се са националним идеалом. Најбоље су изражене за владе Часлава и још потпуније за владе Боудинове. И то остварење националних идеала за поменутих

владалаца ми узимамо као прву прелазну етапу у развоју југословенске мисли. Такав је пут природан, само преко концепције чисте племенске државе могло се доћи до концепције Југословенства. Тако се уосталом и дошло после дугог и мучног лутања.

Држава Немањића долази да тај природан развој прекине и тек кад су њен живот и снага били на заходу да му се врати. Али позно. И најмање познавање наше историје довољно је за доношење закључка да држава Немањића у питању Југословенства не преставља никакво кретање напред. Чак се ни државна политика не поклапа са политиком Бодина и Часлава. У њеном плану није стварање националног блока, окупљање, привезивање свих области. Према томе национална идеја није код ње у првом реду. Под оваквим околностима западне српске области Босна, Херцеговина, Далмација остављене себи образују нов центар и мисао једне нове државе која ће ићи природнијим путем и која ће се тек после осам векова вратити у границе своје матице.

Душанов је план био да наследи Византију. Али ма колико он у њему одређивао доминантну улогу Србима ипак је готово извесно да би боља и развијена византиска култура преобразила ове полуварваре пре него што би они њен дух саобразили према свом. Та подмлађена Византија имала би боље традиције и интересе који никад нису били истоветни са нашим. Најзад, оваквом животу племство се и могло прилагодити јер оно обично не познаје народност, али пук би се убрзо заситио ривалства и антагонизма утољаваних његовом крви. Пуцање државне коре било је природна последица једне вештачке творевине.

Ово што смо рекли за Душана вреди за све Немањиће пре њега и за све владоце после њега с том разликом што су они ове исте тежње остваривали делимично и у много мањем обиму. Намеће се пажњи закључак да у овом периоду не налазимо никакве интимније везе између Србије и Бугарске. Поклапање обостраних интереса је ретко, родбинске везе владалаца мало су помагале коректнијим односима и смишљеној кооперацији. Србија ће до пред смрт остати у овим не природним тенденцијама. Ни појава Турака, ни неуспеси у борби са њима неће утицати да се правац државне политике промени. Јарбола Србије, узана и нестабилна, нису могла стати унаточ вихору из Анадолије, на Косову је дошло до судбоносног кидања и цепања њиховог и од тада почиње да се тоне. Па ни под овим утиском пропасти није се дошло до свести. Кад је ропач био у грлу српске се државе окрећу једна другој, уједињују снаге, изједначују али позно, сувише позно; то је уистину био сестрински загрљај Босне и Србије али самртан. Небеском царству, зачетом на Косову, сад су проширене међе, уз главу мученичког кнеза Лазара стала је

глава последњег босанско-српског трагичног краља Томашевића.

Хрватска је држава мање из свесних побуда више по сили прилика водила чистије националну политику. Немогући се издигнути у моћи над својим суседима она је морала стално стајати под њиховим утицајем и била сузбијана у своје природне границе. Отуда она може да помишља на проширење само у правцу сродних области. Створена кад и српска, утрнула много пре од ње, она је имала мало времена да изради трајну и пространу тековину у југославенском духу. Простирање Томислављеве државе у првој половини X века преко Босне и једним делом преко рашких области било је и сувише краткотрајно да изради неку дубљу српско-хрватску традицију. Последице су такође биле пролазне. Признање врховне власти Томиславу од српског кнеза Михајла Вишевића било је само тражење привременог уточишта пред завојевачком руком бугарског цара Симеуна. Хрватска није имала снаге да овај тренутан положај искористи временом. Босна је још у неколико махова била под хрватским господством, али од 1102 године вођење државне политике припада Пешти, од Мохачке битке Бечу и Хрватска није више повратила самосталну иницијативу у овом погледу.

Ако смо у хрватској држави видели најбоље престављену националну идеју у босанској држави видимо најбоље изражену идеју Југославенства. Изишав из оквира рашких држава она је до Кулина Бана развијала мисао нове државе, са њим је остварила, израдила и у другој половини XIV века довела до врхунца политичке моћи. Њен положај између хрватске и српске државе одређивао је њен посреднички карактер; улазећи пре тога у састав и српске и хрватске државе она је кад су ове ослабиле лако дошла до идеје да их веже преко себе или под собом у једну целину. Размере ове замисли превазилазиле су размере њене моћи. И ако немамо остварену југославенску државу од овог тренутка ми имамо њен покушај горостасан, идеалан. Крунисање босанског краља Твртка 1377 на гробу Св. Саве за краља Босне и Србије показује више његове намере него његов успех али и прве реалне основе југославенске државе; његово крунисање 1390 за хрватско-далматинског краља значи доследан корак његове политике, значи остварење његове замисли, прву српско-хрватску легитимну државу. После смрти Тврткове држава је имала исту судбину као Душанова али не из истих узрока. Овима би биле додирнуте најкрупније црте из развоја Југославенства за трајања националних држава.

Инвазија Турака прекинула је реализовање југословенске мисли на овој основи. Али она није пропашћу српско-хрватских држава утинула само се за њеног носиоца истиче туђинац, Аустрија. Одавде улазимо у другу фазу развоја југо-

славенске идеје. Прелазак иницијативе у руке Беча лежао је у природи ствари. Тек је Аустрија трајно зауставила надирање Турака, постала њихов најозбиљнији противник, водила неколико успешних ратова а после пораза Турака под Бечом учинила велика освојења у крајевима Угарске и некадањих српско-хрватских држава. Отуда је Аустрија прихватила југословенску тезу, нашла људе који ће да покажу нењу историјску основност и оставила њено извођење под жезло Хабзбурга.

Далеко од ове званичне форме југославенске идеје вршио се у дубини слојева народа лаган и простран процес у правцу уједначавања и хармонизирања давно отргнутих и раздвојених српско-хрватских делова изазван миграцијом српског племена од краја XV па током XVI века.

Дуго је мисија Аустрије у решењу југославенског питања признавања као једино спасоносна и истицана не само од бечких кругова но и од домаћих људи. У Хрватској се овај проблем до XIX века и дуго у њему није узимао у другој форми. У историји нема примера тако одвратног да једна држава без икаквог разлога постојања очува своју егзистенцију преко хиљаду година средствима насилничким и деспотским. Нескрупулозношћу и себичношћу, незахвалношћу и интригама Аустрија је освештала своју дипломатију и двор. И та држава која никад није поштовала дату реч, која није бирала средства да дође до циља истакла се за носиоца југословенске идеје. За оцену духа Аустрије у потпуности мислим да је најбоље да наведем суд који је изрекао велики Хрват Петар Зрињски оштроумно и узбуђено. 1669 пише Зрињски пољском краљу Михаилу Вишцовјецком:

„Аустријска је влада једна базиличка влада, то јест шарена попут базилика, држећи да има да тражи у немиру других свој мир, у несрећи других своју срећу, а у истребљењу слободина и у потпуном подјармљењу Угарске и Хрватске своју величину и славу. Нема наиме владе на свијету, која би била толико покварена и која би гајила тако погане осјећаје спрема Бога и права народа као што је ова, а код тога је најгоре то, што нема наде, да ће се то икад поправити.¹⁾“

Вредност овога суда остала је неумањена до конца живота ове „базиличке владе“ с том напоменом да су позније чињенице још фрапантније доказале речену мисао.

Још су импресивније и карактеристичније речи једног царског министра који је почетком XVIII века, у једном писму грофу Ђорђу Бранковићу, овако објаснио суштину аустријске државне политике:

„Разлог државни, то је свештеник што не прашта ни

¹⁾ Др. Фердо Шишић: Ј. Штросмајер и јужнословенска мисао, С. К. З. 162.

оцу ни матери, ни синовима ни кћерима, нит браћи нит се-страма, шта више и не уме праштати, а нит пази закон божји нит светски, присваја све и сва лукавством и преваром, лагаријом и насиљем, пак и сва права како својих тако и потчињених газди, презире, руши, изврће их у крајњу невољу и пропаст, себи пак на врат навлачи и изазива каштигу у Бога.“²⁾

Срећом по нас Аустрија је била забављена крупнијим проблемима европске политике те никако није стизала да коначно реши ствари на југоистоку у своју корист. Она је одлагала и чекала погодније време али оно никад није дошло.

Великим експанзивним плановима Аустрије задао је одсудан удар Наполеон, после његовог пада њој ће требати времена за остварење напуштених намера. Уз то су се и прилике промениле, наша национална револуција од 1804, можда дошла у дванаести час, била је као обурвани камен који сам неприметно узмути воду, али који је дотле уздржавао обурвавање читавих слојева па се ово наставило. Од овог тренутка Аустрија није могла да сагледа ситуацију јасну у целини. Она је у први мах потцењивала замашај покрета и кад се 1914 освестила и прегла свом силом да угуши огањ, чија се снага и размера осећала, било је доцкан. Гизелово судбоносно парче хартије значило је уношење огња у рођену кућу, многобројни кренути пукови престављали су само помпезно дефиловање царских орлова уморних од тисућгодишњег крстарења и неправде. Саме походне армије убрзо су се окренуле у импозантну почасну стражу припремљену за погреб величанствен и језовит. Мора да се призна да је интонација погребног марша по свом бесу, обиму, замисли, бројношћу инструмената била достојна духова из породице који су за хиљаду година место здравог, мирног хришћанског сна имали похлепне манијачке визије или сладострасне, перверзне халуцинације. Уосталом, по Дантеу, сваки је силазак у пакао праћен буром, или ако заборавимо личности знамо да велики духовно-социални препорођаји човечанства нису долазили без бура и катаклизма.

III

Појавом шумадиске револуције и стварањем илирске краљевине улазимо у трећу фазу развоја југословенске мисли. Само почетак ове не значи нестанак претходне, оне постоје једна поред друге, међу њима се развија антагонизам све непомирљивији што је свест већа о међусобној искључивости оштрина њиховог сукоба за дуго неће избити. Јер с једне стране илирска краљевина врло кратко траје да би изазвала нове политичке оријентације код нашег народа у Аустрији;

²⁾ Јован Скерлић: Српска књижевност у XVIII веку.

с друге стране: млада српска држава у целој првој половини XIX века има да израђује своју самосталност, развија државни инстинкт и подлегне закону превирања, да тек у другој половини преузме улогу југословенског Пијемонта. Отуда Аустрија сматра свој положај као доминантан, питање Балкана она мисли да реши према својим интенцијама и не слуги да ће у побуњеном пашалуку добити истрајног супарника који јој снагом није могао стати на близо, кога је она у осталом потцењивала; али упорност овог противника, вера, иделизам, нада у потпору учиниле су га несавладљивим и пред изгледом на неравну борбу он није стрепео но је ушао у њу са једним можда претераним самопоуздањем.

Али пре тог коначног обрачунавања на живот и смрт, ми имамо читав век припремања. XIX век је најизразитији век југословенске мисли, он је сав у томе знаку, у неколико махова изгледало је да ће му он дати крајње решење. Растиње чије смо клице опазили у дубокој прошлости сад је дозревало. Треба само поменути хрватски препород, 1848 годину, кнеза Михајла, Штросмајера па да се увиди сав његов југословенски карактер. Ни у једном веку нису манифестације југословенског јединства тако значајне и моћне.

Пажњу треба зауставити на четрдесет осмој години која је зачета у великој националној обнови почетком XIX века. Четрдесет осма је наша велика заједничка револуција.

Вештачка зграда Аустрије затресла се 1848 до темеља, народи су се у њој пренули, дигли за своја права и били готови да пролију своју крв ако их није могуће другојаче добити; и пролили су је. Беч је, чинило се, долијао, али је он, стари лисац и опсенар, показао своју ненадмашиву виртуозност у спасавању туђом кожом. Наш народ у Аустрији тек се узбуркао, одушевио за борбу са старим крвником. За трајања револуције наш народ је био фактички уједињен, самосталан и под заповедништвом домаћих људи. Срби и Хрвати склапају формалан савез, Срби 24 априла проглашују Војводину а избор Војводе уступају Хрватском Сабору, Словенци с друге стране траже ужи савез са Хрватима, револуционарне владе су у срдачним везама са државницима Србије и владоцем црногорским. Име Книћаниново значи реално учешће Кнежевине у револуцију, значајну потпору у тражењу њихових права. Па ипак ова велика револуција, са овако повољним околностима по наш народ, није донела стварне резултате преко свих успеха плаћених крвљу највише због кратковидости оних који су је водили и вештих замака Беча.

Иницијатива у овим догађајима била је у рукама Хрвата и место да остану доследни у њеном вођењу они су за успех народне ствари везивали неприкосновеност Беча. Кључ ситуације лежао је у рукама бана Јелачића и место да га

одржи до краја у својим рукама он га предаје Бечу и сам постаје оруђе овога. Националну револуцију требало је довести у сагласност са револуцијама осталих народа у Аустрији; Беч оставити његовој судбини, ако би пао у руке револуционара у толико боље. Борбу организовати искључиво противу Угарске, сузбити је у њене природне границе у највећој мери економишући снагу за могуће евентуалности и последак, у борби између Беча и Пеште узети више посматралачку и независну улогу. Код куће учинити брзе реформе политичке и спровести чврсту организацију војничку.

Али Јелачић је био само један царски генерал, истина велики родољуб; он није умео да одвоји интересе домовине од интереса царске куће. Подизање свог ауторитета он је налазио у милости ове а не у неограниченом пуномоћству од народа за интегрално испуњење националног програма. Вођ једне револуције Јелачић није био нимало револуционаран; права за свој народ он је тражио у духу старих конституција, његов план за преуређење монархије одузима превласт у управи Пешти али их не даје дому него Бечу. Његови се захтеви поклапају са захтевима ранијег родољубивог племства с том разликом што се народном праву поклања више пажње. Суштина њихова је поштовање муниципалиа место захтева пуне суверености. Његова је концепција у целини уска; преуређење домаћих прилика у оквиру Аустро-Угарске стешњава развијање идеје Југословенства. Тај граничарски генерал није био за вођа једне велике епохе, њега историја није ничему научила, он као да није знао да ће Беч поштовати туђа права само пред силом, он је и онда кад је судбина његовог народа и Аустрије лежала у његовим рукама био за преговарања и погађања. Карактеристичан је његов одговор Његошу, 1 априла 1849, у тренутку његове највеће моћи: у њему он моли владикау да стане на пут прелажењу Црногораца у Боку и да саветује Бокеље да законитим путем износе влади своје жеље. Подвлачимо ово „законитим путем“ — то је дух старих муниципалиа. Место да увуче у револуцију обе слободне српске земље он је одбијао и њихову помоћ и ишао за тим да обузда националну енергију. У таквога вођа беху положене наде свих Југословена и упрте све очи и срца. Један српски владар писао му је као себи равном, као вишем од себе: „Ваша Свјетлост! Свакому се напретку твојему радујем како сопственоме своме, јербо је твој напредак народни, а то се зна и мој, како твојега сабрата. — Свијетли Бане!... Тебе је тајна судбина на челу јужних Словена поставила, тебе срећа с дивнима напредностима вјенчаје.... Сваки родољубац, цијели народ наш у тебе је очима упро и к тебе руке пружио како небог послатоме Месији. Твој је задатак велик, њим Европа

нови вид добива... Свако, мало и велико, моли ти Бога за здравље и срећан успјех, а ја више од свакога..."¹⁾

Ни ово ни све остало није допринело да се овај дисциплинован официр покаже непослушан, и осећањима овога човека није могла наћи места мисао да се нечим да оправдати непокораване старешини, у њему је било више оданости него поноса, узалудна је била жртва Његошева који му је подређивао своја владалачка права. У природи његовој дубоко је био озакоњен ред у коме га је васпитала Аустрија: Ћесаровом интересу имају се подредити сви интереси.

Кад је Аустрија преживела четрдесет осму онда је могла поверовати у свој крајњи успех и њено ће поуздање и самовоља од сад само расти. Онако повољне прилике неће се више поновити. На решење националног проблема неће се моћи више помишљати у оном обиму. Улога Хрватске своди се коначно на другостепену. Њено место заузима Србија. Са проширавањем и утврђивањем њене самосталности мисао ослобођења свег српства постепено загрева све духове. Преко ове идеје о Српству она ће доћи до идеје о Југословенству. Зависно од прилика у земљи она ће се видније или слабије осећати у јавном животу и државној политици. У времену трвења између владаоца и Савета, у времену страначких антагонизама, заострених и корумпираних личних режима национални се програм отура у позадину. У време ојачане владалачке власти, и у време чистијег парламентарног живота могуће је сву пажњу поклонити вођењу државне политике у знаку националних претензија.

Највеће припреме остварења народне мисли и загревање за народне идеале извршено је под кнезом Михајлом. Усред сређивања свих власти у крајњој тачки у кнежевској угушило је жив политички и страначки живот у земљи и дало могућности кнезу да се сав посвети спољној политици. Он је и правдао свој деспотизам у земљи револуционарном спољном политиком. И он је у једном погледу успео. Учинио је прве најпотребније материјалне припреме, укоренио у душе заветну мисао Српства (Југословенства) и показао Европи да постоји законити наследник југославенских земаља и да он тражи своја права. Да тим својим плановима да стваран израз није стигао било да га је смрт спречила било да припреме нису биле готове. Па ипак заслуге овог кнеза аутократе и идеалисте с друге стране толике су да он по њима стаје у ред наших најзаслужнијих владалаца. Стварање народне војске јасно је показало пут којим кнез мисли да пође. Турска се узнемирила и протествовала. Кнез није хтео да стане на по пута. Његове везе са емигрантима бугарским и босанским престале су га пред Европом као револуционара, због савеза са Црном Гором, Грчком и Румунијом његова је моћ преце-

¹⁾ Писмо Његошево, из Решетаровог предговора „Горском Вијенцу“.

љивана. Отуда је Европа склона да му чини концесије а Турска вољна да попусти само да остане на миру. Добијање градова резултат је такве политике. Његов лични ауторитет био је велики, отуд је и углед државе порастао; сви Југословени гледају у њему вођа балканске револуције, везе су његове са њима врло живе, са бискупом Штросмајером он је у срдачној преписци. Данас се може сумњати у стварање успех кнез-Михајлове политике у обиму у коме су је он и његови противници претпостављали. Ратови од 1876 и 1878 најбоље то потврђују. Прве и потребне организације, утврђене националне државне политике, национално пробуђење и делимични успеси видан су резултат Михајлове владе.

Лични режими последњих Обреновића значе потискивање националне политике у други ред пред ситним размирицама. Окупација Босне 1878 значи велики удар Михајловим плановима и озбиљну опомену државницима који су те планове запостављали и запуштали.

Епоха од 1903 је велика епоха Српства и Југословенства. Она је њихова Голгота и њихово Ускрснуће.

*

Ако овоме свему додамо последњи период наше историје видећемо како је дуга и мучна стаза јединства, колико је напора и жртава учињено за његово остварење, колико је криза и искушења преброђено и колико се у свему томе осећа животна сила и полет југословенске мисли.

И ма колико била тешка криза јединства коју преживљујемо, јединство не може доћи у питање, јер оно није тековина само последњих деценија и генерација, његови су темељи ударени у дубокој прошлости и искључивост, умор и безидеалност једног нараштаја могу значити само још једну тешку његову кризу, али не његово уништење. Ово је огромна и дубока тековина!

Момир Вељковић.

Omladinski zanos za narodne ideale

I sada kada čujemo koju popularnu patriotsku pesmu iz predratnih dana zar se u nama ne javljaju sećanja na ono žarovito vreme našeg narodnog svitanja i zar se u nama i sada ne bude ona stara raspoloženja, od kojih smo nekada sagorevali? „Hej, trubaču“, „Padajte braćo“, „Aoj, Bosno“ i tolika druga naša rodoljubiva „davorija“ — nismo li zaboravili — kako se klik-tavo i punim srcem pevalo i kako nas je to zanosilo krilatim zanosom, delujući kao sugestivna moć?

A mi smo tih dana mnogo pevali, mnogo snevali i mnogo se zanosili ispunjenjem narodnog sna. Tome nas je vaspitavala i porodica i škola — jer nas je tome prinuđavao naš sputan narodni život koji je tražio razmaha.

„Bistrice, reko srpska što kroz Prizren tečeš, jesi li zapamtila doba Dušanovo, doba veličine i slave naše?“ i danas ne pamtimo li ove sricane reči. Kako li su nam samo srca kucala kad smo slušali i čitali o našim junacima i njihovim podvizima, i kako nas je njihov primer uznosio i osvajao. „Jedne noći — čitali smo u školi — trže se Vukan iza sna, i gle, ču neki šum i vide gde se zavesa od šatora rascepi, a u šator ušeta stari Nemanja. Nikada ga tako strašna ne vide Vukan. Uđe i naslonjen na mač koji mu darova stari Barbarosa, prozbori tužnim glasom, glasom od koga se zaledi sva krv u žilama Vukanovim: „Nedostojni sine! Tvoja nedela ne dadu mi da mirno počivam pod kamenitim svodovima večne kuće moje. O, Vukane! Zar mi tri leta da me ne preživi delo moje, a ja sam ga za vekove spremao! Zar je iz doma Zavidina malo prolivene krvi proteklo hladnom Sitnicom, dok sam dokonao delo moje, a ti ga evo već kvariš. Nezahvalni sine, vrati bratu krunu, a mir seni oca tvoga u grobu!“

Ove ovako izgovorene Nemanjine reči više nego ma kakva sveštena zakletva zaklinjale su nas na bratsku vernost i slogu. Drugi pak primeri učili su nas velikom dostojanstvenom junaštvu. „Vuk Cukavac — pričao nam je učitelj na času — ubi sina Steve Borića i zato morade da izbegne Arnautima. Ovi pak, znajući da on poznaje staze u Crnoj Gori, navaljivahu na njega da im pokaže puteve i da provede pašinu vojsku. Najedanput se Cukavac drznu: — Zar ja da izdam svoju otadžbinu, pogani Arnautine! Zar mene da potplatiš, huljo arnautska!“ — Pritom izvadi nož i htede da bude svašta, da Arnautin ne bi brži te uteče.“

To je na nas delovalo kao silna lekcija visoka rodoljublja — učeći nas, kako se i u zlu treba ceniti svoja Otadžbina.

Naš profesor istorije, kad je trebao da nam govori o Kosovskom boju još sa vrata je svlačio svoj kaput da bi nam lakše mogao govoriti. Obilicevo pristupanje Muratu i način na koji ga je rasporio i sam je gestovima pokazivao. On se toliko predavao svojim rečima i zanosu, da ga je njegov kolega, koji je imao drugi čas za njim, zalud molio da to nastavi idućeg puta.

Tako su pripremane generacije za delo ostvarenja narodnih ideala; tako je stvaran veliki omladinski zanos kao žeđ za neostvarenom stvarnošću. Taj danas gotovo neobjašnjivi zanos imao je vrednost moći koja je verovala da može sve. Narodni ideal bio je svetinja za koju se vazda bilo spremno sve žrtvovati. U tom takvom zanosu, koji je sveobuhvatno delovao na naš narod, leži snaga ostvarenja naših narodnih ideala. —

Treba se setiti samo sa kakvim je protestom naš narod, a

naročito omladina primila bespravno otimanje Bosne i Hercegovine.

Kad je došao dan da san treba da bude java i da se zanos ostvari u delo, pošlo se samo sa jednim pokličem u boj: pobjeda ili smrt. Zanos je postojao sila koja nije znala za nesavladljive prepreke.

Za vreme balkanskih ratova čak i mali gimnazijalci bežali su od svojih kuća i javljali se za dobrovoljce. Naš narodni pokret bio je već zahvatao i dubine naroda, dok ga najzad sa svetskim ratom nije u svim delovima obuhvatio.

... Mladu učiteljicu iz Srbije zatekla je objava rata na neprijateljskom zemljištu kod rođaka i samo zato optužena je za najobičniju krivicu — špijunaža; samo zato dosuđena joj je kazna — vešanje.

Vešala čekaju, ali ona ih se ne boji i dok je sveštenik ispoveda — ona u molitvi stoji kraj njega, tiha i blaga pred smrt kao nevina mučenica iz doba hrišćanskih progona. Zatim se prekrsti i kleče i mesto raspeća pobožno poljubi ravnu sremsku zemlju; pa, uspevši se na vešala, pre no što joj je zamka bila stavljena, doviknu silnicima kao proročica:

— Vešajte i ubijajte, ali dobro zapamtite da je ova zemlja bila srpska i da će to opet uskoro biti“.

Nekako baš tih prvih dana rata, kad su opaljene prve puške i prvi topovi sa strana dveju zavađenih država, kod trga u prestonici, na nosilima je donet jedan mladi borac, sav u krvi i u ranama, skoro polumrtav. Milosrdne sestre kitile su ga cvećem i davale mu ponude. Mnogi su ga žalili, a ljudi koji su imali svoje sinove na frontu, otirali su suze rupcima. Odjedanput iz njihove gomile naglo se izdvoji jedan uznemireni starac i kroz suze zaplaka:

— Žarko, sine moj!“

Otac je jedva bio prepoznao svoga sina.

— Ja, oče! — sa nekom neobičnom dostojanstvenošću reče mladi borac. Ali našto tvoje suze!? Moj otac ne sme da plače. Meni nije žao što umirem, jer umirem za oslobođenje svoga naroda“. — I izdahnu.

I nije to samo jedan jedini primer da se sa takvim oduševljenjem umiralo za narodne ideale. Kada je sin jednog našeg poznatog književnika smrtno pogođen pao na bojištu, imao je još snage da na jednom komadiću hartije ispiše reči: „Oče, ja ginem, ali te molim ne žali me, jer ginem za ideale u kojima si me vaspitao!“ Husnija Kurtović, dobivši granatu u grudima umire sa rečima: „Nije mi žao, Srbija će biti carevina“.

I toliko drugih.

Tako je to nekada bilo. U tom znaku zanosa bila su i naša raspoloženja i naš život i naše žrtve. Tim znakom mi smo obeležili svoje vreme. Tako je bilo i takvi smo bili, a mi se sebe ne možemo odreći ni za ljubav viših ideala ni radi duha sadašnjice.

Milan Ilić.

Из „Успомена“

Што је Тисина политика више освајала Мађаре, све је несноснији био одношај Мађара према нама Србима! Врхунац мржње према нама достигнут је онда, кад је у Сарајеву убијен Фрања Фердинанд. Ултиматум Аустрије Србији, био је ултиматум целом српском народу. Дан проглашења мобилизације у Аустро-Угарској, био је и дан хапшења свију оних, који су у последње време своје српство ма чиме истакли.

Јунија 28-ог 1914 г. дође жандармерија у Брањину. Тога дана седео сам у својој соби и читао „Заставу“. Кроз прозор видим где пуна кола жандарма прођоше пут сеоске куће. За мало прођоше они и испод мојих прозора. Нисам имао ни појма, да се њихов долазак баш мене тиче. Зачују се кораци оружника у нашем трему. Они се распоредише на врати дворишта и трема. Један стаде на уласку, а двојица уђоше са преставником сеоске власти у собу — да богме са натакнутим бајонетима.

Ја устадох, а оружник с напереним бајонетом подвикну мени мађарски: „У име закона!“

Ја рекох оружнику: „Нисам никакав злочинац, кога сте на рђаву делу ухватили, и нећу допустити, да ме хапсите, без икаквог писменог налога“.

Оружник на то завитла бајонетом и попрети, да ће ме пробости, ако се не повинујем заповести. Сад наста претрес куће. Покупише неке списе и бројеве „Заставе“, што на мом писаћем столу затекоше. Обиђоше подрум, таван, коморе и т. д., тражећи „бомбе“ и оружје.

Моја породица, жена и деца, скупеше се у плачу око мене. Ја их умирим са неколико речи, и опростивши се од њих кренух с оружницима у општинску кућу.

Отераше ме у селску кућу и хтедоше ме пешице упутити у Мохач, но моја жена спреми кола и пошаље за нама у селску кућу, где и оружници пристадоше, да се возимо на моји коли.

Доведоше још двојицу мојих парохијана: Раду Поповића и Крсту Остојића. Њих посадише на предње седало, према мени два оружника, а уз мене наредник, сви са натакнутим бајонетима. Уз тапшање и клицање овдашњих Шваба, који су прекрилили двориште и сокак око селске куће, кренуше се моја кола са заробљеницима и жандармима.

Од Срба се нико жив не показа, ни у опћинској кући, ни на сокаку, само моја жена и моја дечица, који ме испратише. И сад су ми пред очима моји малишани Љубиша и Слободан. Љубиша у I р. гимназије, а Слободан у основној школи. Њих двојица застрашени извирују иза капије и уплакани машу ручицама! . . . .

Пут нас тројице заробљеника и оружника у пуном оружју, требао је бити као какав триумфални пут, разуме се не за нас. Зато нас одвезоше најпре у шокачко село Даљок (данас Дубошевица), моју филијалу, где су се Шокци често скупљали приликом укопа каквог православног цигана да слушају мој говор над гробом. Ту су нас оставили на коли са пристојном стражом, пред касарном оружника читав сат, док су бајаги оружници свршили свој посао у касарни. Ово је било удешено, да се око нас купе Шокци и да нас гледају. Но као да им ово није опалило. Честити Шокци су се склонили и само су иза завеса гледали, како воде „српског попа“, да га вешају, јер тако се било говорило.

После читавог сата стајања кренули смо за Мохач. На путу за Даљок, ја у један мах приметим, да жандарм, који је држао своју пушку међу колени, поче оком да саставља пушчану цев према мојој глави. Да ли је то било случајно, или намерно — не знам, али ја одмах приметим жандарму, да склони пушку, јер би могла „случајно“ да одапне. Жандарм се од љутине бајаги, поче издирати на мене и промени своје место са другим жандармом.

Кад смо се приближили Мохачу, пред нас на бициклима изиђоше неки младићи, који се одмах окретаху натраг и пожурише у варош. То су биле извиднице, јер су нас у Мохачу нестрпељиво чекали.

Пред касарном у Мохачу сакупи се велика гомила народа, већином дечурлије, а и старијих Мађара. Ова велика гомила стојала је мало даље од касарне, а пред самом касарном на рогљу, стојало је десетак старијих Мохачана Срба.

Нека је на похвалу ових Срба: чим сам се ја скинуо с кола и пошао у касарну, они ми довикнуше, онако на полуглас: „Живео!“ Ја сам скинуо шешир и рекао: „Хвала браћо!“ —

У касарни смо чекали налог, шта ће с нама даље бити? Дође налог, да нас воде на станицу, па у Печуј. Кренусмо на коли за станицу. Један жандарм скочи иза нашег седала и стаде тако, као заштићавајући нас. У тај мах полетеше каменице из оне велике гомиле Мађара и разлеже се вика и дрека. Да не беше за нама оног жандарма, не знам како би прошли кроз Мохач. Око кола су непрестано облетали бициклисти, дерући се: „Доле Србија!“ „Рацима штранга!“ На жељезничкој станици уведоше нас у чекаоницу, те жандарми стадоше на врата. Тако смо били мирни и спашени од безобразних нападаја и довикивања, који су падали на нас као киша. Кад стигосмо возом у Вилањ, наредник, који нас је пратио, разговарао је са другим наредником кроз прозор вагона. Овај други наредник, као што смо разумели, пратио је неке Србе у Печуј и враћао се натраг. Он је причао нашем нареднику, како је у Печују страшно дочекан са својим

Србима. У Печују је било, у тај мах пуно мобилизованих, који су лежали на калдрми, зловољни и готови на сваку демонстрацију. Кад су дошли у Печуј — прича онај наредник нашем: — тамо пуно народа. Кад приметеше заробљене Србе, почеше се гурати око вагона и гомилати. Дочекаше Србе на руке, бацајући их и ударајући по њима, уз грдње и псовке. Још рече наредник, да је озлојеђење на Раце у Печују страшно. Не верује да ће нас живе провести кроз народ. Ми смо у купеју слушали разговор између два наредника.

Кад је воз кренуо, ја сам рекао нареднику, да сам чуо разговор са оним другим наредником и чиним њега одговорним за наше животе.

На ближој станици силазио је наредник с воза и ишао у телеграфско звање. Сигурно је што јављао у Печуј.

Кад смо стигли у Печуј, била је већ поноћ. Воз се зауставио изван станице и по наређењу нашег наредника, ми сиђосмо с воза. Ту су нас већ чекала затворена кола из апсане, у која седосмо и пођосмо у варош. Ово је била наша срећа, што је човечни наредник овако расположио. Са станице чуо се страшан урнебес и вика. Тамо је мобилизован народ чекао, да се свети нама, као да смо ми изазвали рат!

Кад се гомила уверила, да смо ми испред ње умакли, крене се са страшном виком и псовкама за нама. Ми смо у коли слушали страшне претње и псовке. Гомила је бивала све већа, како је улазила у варош. За нама се таласао народ као море, само да нас заплусне, па да нас више нема!..

Кад се за нама затворила капија затвора судбеног стола, и ми се са силазисмо с кола, чула се већ вика и дрека бесне светине, која је већ лупала капију, претећи, да ће је провалити. Но жандармерија, а сигурно и војска чинила је напољу своју дужност и за кратко време настаде мир пред капијом. Овако је апсана постала спасење и склониште наше. Она нам је сачувала живот испред побеснеле, озлојеђене масе, која је тражила да пролије крв „рацку“, и да се на нама свети за мобилизацију! Ово је сигурно све било удешавано овако, да се разбукти мржња на Србе, још пре поласка војске из Печуја. Ово се потпуно и постигло. Ова војска из Печуја ишла је управо на Шабац. Бес Мађара беше страشان! Сви су били у свом бесу уверени, да ће „до ручка“ свршити са Србијом! Сви су горели од жеље, да лију „рацку“ крв! Заиста се није могла згодније распалити озлојеђена маса, но што се распалила овим апшењима и дотеривањима невиних Срба у Печуј! Сваки влак је доносио гомилу похапшених Срба, и онда се увек понављале описане сцене, све у жешћој и жешћој форми. Ми смо били црвена крпа, коју су износили пред озлојеђени народ, да га још више раздраже и разбесне, разнашајући уз то најфантастичније приче о нашим кривицама.

прота Стеван Михалцић.

Из првих дана рата

I

Рат је био објављен. Мобилизација се приводила крају. Крај Дрине, Саве и Дунава само је трећи позив чувао прелаз и очекивао непријатеља. У унутрашњости Србије врло је. Оружје је полако стизало из јужних крајева, раздавало се, а непријатељ тек што није грунуо. Први рањеници са Дрине почели су пристизати и доносити брижне вести о војсци ћесара која надире. Народ је обузимала потајна језа.

Баш тих нервозних дана, Командант Места позва све студенте ради распореда по штабовима. Један део оста у Ваљеву; нас дванаесторицу одредише за штаб Дринске Дивизије II позива. Било нам је наређено да се одмах кренемо у место одредења — у Завлаку. Тако крајем јула били смо већ на војшној зони.

Сунце је свом силом пржило кад смо се кренули из Ваљева за Завлаку. Стигли смо истога дана у вече у штаб. У Завлаци је било као у мравињаку: тренови профијантских колона тискали су се; пољске пекаре непрекидно су пекле; низови жена и деца из крајева покрај Дрине гомилали су се. Рањеници су доношени у воловским колима и евакуисани даље. А из даљине, од Лознице и Крупња, допирали су топовски одједи. Вика је проламала околину; писка деце парала је уши; силне коморциске ватре опкољавале су Завлаку. У оваквој средини, под новим и јаким утисцима, почели смо тренирати живце и мозак, и очи привикавати на оно што се зове рат.

Зора првога јутра пробудила нас је веома рано: пискави глас трубе брдске батерије, која се спрема за полазак, ставила нам је до знања где се налазимо. Одмах смо се отресли варошке „обломовштине“, дигли се, умили на једном бистром извору и упутили се у штаб да се јавимо на дужност. У штабу су нас с чуђењем дочекали: нису знали где да нас распореде, а да нас врате, нису смели без наређења. По војничким прописима „зачислили су нас на храну“, дали нам „вољно“, рекавши да ће видети шта ће с нама да раде. Ми смо се, пак, радовали што остајемо; раширили смо један велики шатор, који смо добили из штаба за наше становање; у једној великој мањерци, коју су нам уступили коморције, приставили смо добивено „следовање“: пасуљ са говеђином. Разуме се, сви смо узајамно радили: обредице доносили воду, купили суварке, дували у ватру.

Тако су нам дани у чистом зраку почели пријатно тећи. Не радећи ништа „званично“, имали смо и сувише времена да се тискамо кроз ово шаренило: кроз комору, бежанију, жолоне Дринаца, који су промицали и журили ка „Крсту“, где се трећи позив очајнички борио. —

Имали смо времена да све видимо, чујемо, осетимо, у маломе, све перипетије рата; да гледамо прве заробљенике — кршне Личане; да са страхом посматрамо како наши војници — рањеници у агонији издишу; како појединци, теже рањени скачу с кола и луде; имали смо прилике да из близа учествујемо као посматрачи у првим борбама, које је наша војска са „Швабом“ имала, и да видимо оно наше прво повлачење и после онај први крах ћесарових хорди; да гледамо прва аустриска недела у Завлаци, Кривајици, Брезјаку, недела која су достојна само варвара из Средњег Века.

... Полако смо се привикавали на живот у Завлаци и на удаљеност од својих. Брзо нам је обично било слушати писку и лелек, грмљавину топова са „Граца“, гледати како аустриски аероплани „као гаврани“ свакодневно лете изнад нас и својим клопарањем принуђавају нас да излазимо из шатора и да их посматрамо, спрдајући се на њихов рачун.

Први август донео је велике промене. Дан је био необичнији него сви ранији. Зором се чула страховита канонада, која се све више и више ближила Завлаци. Потајна слутња поче нас обузимати. Још кад се чу да су Аустријанци у масама кренули Крупњу, све се наједном утиша, гробна тишина завлада Завлаком. Бежанија јатомице тискала се и одмицала ка Ваљеву, комора тремо следовала јој је. У атмосфери осећала се тежина, облаци црни гомилали су се, киша тек што није пала.

Око подне од Ваљева поче по групама пристизати Танкосићев одред и без задржавања оде ка Крупњу, где је ситуација била критична. У четничком поретку видех доста својих познаника и другова, између осталих и неколико лепих Далматинаца, које чешће сретах у Београду и у Народној Библиотеци. Свима одлакну у души при погледу на овај одред који хиташе у борбу, у смрт. По подне прође кроз завлаку ужурбано и један батаљон; и он оде ка Крупњу. С највећом запетошћу очекивали су се извештаји. А бежанија је и даље одмицала. Артиљерија је све интензивније гувала; пешачка и митраљеска ватра непрекидно се чула.

Око три сата по подне пуче глас да је Крупањ пао и да непријатељ наступа ка Пецкој. Потврде томе гласу није било. Али пут од Крупња ка Завлаци, који се црнео од коморе која се у хитњи повлачила, речито је говорио да има нечега кобнога у ономе што се чуло. Са комором су пристизали у групама пешаци, а поче се помањати и по који четник из Танкосићевог одреда.

Киша поче да лије. Комора нагрну ка Ваљеву. Наста једна ломљава и паклена вика; све је хтело да бежи а одједном се није могло. А нико није смео остати. Душевна депресија била је обузела све духове; мало је људи било који су били свесни положаја у коме се налазе. Са одапетим

револверима неколико људи успеше да зауставе шумну бујицу уплашене масе. После једног сата све се утиша, и повлачење у реду отпоче. А ноћ се прикрадала са кишом која је „као из кабла лила“.

Ми „штабци“, оптерећени са по једном торбицом, касно смо изашли из Завлаке. Више Завлаке, на једном брегу, стали смо и посматрали плотунску ватру, која је показивала у луку положаје до којих су наши дошли. Одједном у касу дојури једна наша батерија на брег и поче пласирати своје топове. Ми још мало посматрасмо овај страховити кркљанац и продужимо даље. Тек што смо се мало одмакли, а постављена батерија поче да дејствује. Ишли смо један за другим, гацајући по блату, крај коморе која је непрестано одмицала, између низа кола која су се журно враћала Завлаци да из профијантског слагалишта изнесу што се може изнети, спасти, под заштитом мрака и наше пешадије која се још налазила на висовима изнад Завлаке. Пут се отегао „к'о гладна година“. Са крајњим напрезањем корачамо, падамо у неке рупе, с муком се извлачимо, хватамо се за левче коњских кола и тако продужавамо пут полако ногу пред ногу.

Не знам кад смо стигли у Осечину. Био је густо мрак. Кафане пуне рањеника, оближње куће јадне бежаније. Нигде сести. А киша постојано пада. Најзад наилазимо на једну, напуштену, полу-угашену ватру; скупљамо се око ње као погорелци, збијамо се један уз другог, потстичемо ватру угарцима, ћутимо и мислимо: шта ће бити са нашом земљом, са свима нама? —

II

Штурм је са штабом Треће Армије стигао за нама и сместио се у кафани. Чујемо да је Завлака још у нашим рукама, и да се из Ваљева форсираним маршем кренула Моравска Дивизија, чувена са својих подвига из прошлих ратова. То нас мало разгаљује, надамо се да ће добро бити. Киша почиње једва једном да престаје. Настављамо пут ка Каменици. Јутро нас затиче у сну: спавали смо на голој калдрми крај једне кафане. Кад смо се пробудули, бежанија је још промицала, а комора се заустављала више Каменице.

Пушчана и митраљеска ватра није се више чула. Борба се води далеко од нас, још око Завлаке. Али с левог нашег крила од Пецке чује се страховита канонада, као да се небо провалило и просуо огањ. Слушамо с неверицом да је „Швабо“ свом силом тамо напао у намери да заломи наше лево крило и на тај начин загрози нашем десном крилу, нарочито Трећој Армији; слушамо те гласове и стрепимо.

Цео дан 2 августа ситуација је била колебљива, али пред ноћ борба се приводила у нашу корист. Моравци су опет осветлали образ, потисли непријатеља, који се у хитњи

почео пребацивати преко Дрине. Услед тога ослаби се отпорност непријатељских трупа, које су нападале Завлаку; оне се почеше повлачити, гоњене нашим изнуреним одредима. Штаб Дринске Дивизије крете се напред и заустави се пред Завлаком, у селу Комирићу. 3. августа почеше пристизати у колонама заробљеници.

Око подне 17 пешад. пук оде ка Завлаци. Борба се још непрестано води, али нема оне жестине, непријатељ ма-лакшава. Пред вече, с друговима излазим на положаје да посматрамо борбу која се стишавала. Успут сретамо групе заробљеника, наше рањенике; пролазимо прво завојиште и стижемо до котлине, која раздваја Завлаку од нас, и у којој се води борба. Заклоњени добро иза једног камењара, посматрамо наше стрељачке стројеве како се померају унапред. Лево од нас развија се шести пук за борбу. А непријатељска артиљерија дејствује: са „Градца“ сипају његове батерије бесомучно. Распрскавање његових шрапнела видимо лепо.

Гле, распрскавају се у котлини над нашим стројевима, али сувише високо, и немају никакво дејство. Ето, нашли су нашу коњицу: она се повлачи, пролази крај нас и губи се у једном шљиваку. А далеко, с нашег левог крила од Пецке, дејствују два наша „дебанжовца“ отворено, да се чудимо како их непријатељ не може да нађе, јер кад опале, око њих се дигне читав стуб дима.

Црна ноћ, која се почела спуштати, прекинула је борбу. Наша предња одељења прошла су Завлаку и продужила даље. Непријатељ се под заклоном мрака повлачио. Кад је освануо 4. август, непријатеља није било нигде; штабови су се кренули напред. Завлака је била пуста, личила је на место у ком је све изумрло. Куће опљачкане, прозори полупани, кровови дигнути; згариште на све стране.

Продужили смо даље. У Кривајици, у кафани, аустриски рањеници у бедном стању; пред кафаном остављени аутомобили; лево од пута, у једном врбаку, 17 наших унакажених лешева: деца мала, седи старци, изнурене баке, све повезано и грозно измрцварено да се човеку памет мути при погледу на ране од бајонета на гркљану, глави, очима; на одсечене дојке једне млађе жене, на просут мозак једног малог ле-пушкастог сеоског шврће.

Под овако суровим утисцима продужавам, са двојицом другова пут даље; остали су отишли колима напред.

Наилазимо на њихова логоришта, безбројне празне кутије од конзерви, утробе животињске, надувене коње и во-лове, од којих се шири силан смрад. Даље, крај пута, бескрајно: изврнут коњ-во, кара, топ, ранац, пушка, сандук са муницијом, носила болничка, у нeredу разбијена војничка спрема. Овде се изврнуо један Мађар, искезно се, а укоченим очима као да нас гледа; крај њега његова верна лула; тамо

двојица: шрапнел их стигао и оборио, леже изврнути: једном пресечен гркљан, другоме прсла глава: види се мозак. Грозно! Грозно! Крв се леди у жилама, тело се грчи, коса се на глави диже.

У једном трњаку леш једног нашег чобанина: руке му везане, крај њега два аустријска војника, сигурно његови мучитељи; наш шрапнел покосио сву тројицу: тако они који су хтели мучити невиног младића, назови „комитацију“, нашли су смрт заједно са својом жртвом. — У Брезјаку још црње и горе. Куће сасвим опљачкане, намештај избачен на гомилу и спаљен. У једном воћњаку преко двадесет лешева старца, жена и деце масакрираних. Што ближе Дрини све горе! У селима нигде живе душе, све избегло. Где-где појави се по која старица, немо нас погледа седећи на прагу, и само каткад хукне.

На Крсту заустави се штаб; с њим се заустављамо и ми. Сместисмо се у једној напуштеној кући. Борба је престала. Само се по који шрапнел распрскава над Лозницом. То „Швабе“, чак преко Дрине, пуцају, испољавају последњу срџбу свога неугашеног гњева. А ноћ је падала.

Преко целе ноћи пристизали су заробљеници. Наш трећи позив хватао их је по кукурузима. Гучево се плавило од растројене аустријске војске.

5. августа цела Дринска Дивизија прикупљала се око Крста. Пукови првог и другог позива, један за другим, сти-зали су и заузимали места за одмориште. 6. августа чак и пукови трећег позива били су ту. Војска се одмарала. Чете су се пребројавале; састављале су се листе губитака, писале се релације. Нама је становање под кровом годило. Крај „огњишта“ у кући седели смо, причали смо о оном што смо видели и очекивали мирно даљи развој догађаја. Бежанија се враћала полако својим домовима.

Крст је преплављен војском. Комора грца под теретом. На све стране вика; чак и песма одјекне! А време дивно, да је милина живети! Војници, разузурени, крпе се, дремају; једни пишу писма, други се коцкају. Многи замишљени: њихови су остали код куће, нису могли избећи, па сада мисле шта је с њима, јесу ли живи? — Из оближњих села долазе сељаци код својих и причају о зверствима аустријским: како је овај обешен; овога кућа сатрвена, овај одведен. Војници шкрипе зубима од гњева, обрве им се скупљају, лице бледи, а у очима се помаља крв, и само ћуте. То су они, чије су куће замрле, чији су мили и драги без милости убијени.

10. августа наређује се покрет. Пукови се разилазе, одлазе на положаје да смене Моравску Дивизију. Наш штаб креће се; ми „штабци“ идемо са њим. Иза Липничке цркве штаб стаје; ту ће остати. Ми заузимамо кош код једне куће, чији су укућани бежали „чак до Ваљева“, и настањујемо се

удобно. Опет почињемо „идилски“ живети, само сад идемо чешће до пуковских штабова као неки курири; тек да нисмо беспослени. Тако дан време брзо пролази. Саживели смо се оваквим, чергашким животом; са овом војничком средином. Више нас не нервира страховита канонада, која се чује од Лознице па чак и од Шапца. Живци су прекаљени; вијуге мождане не грче се; у очима је благод и безбрижност; а ноћу се спава к'о невино дете.

17. августа саопштено нам је да се имамо вратити у Ваљево, својим кућама. Изненадно наређење збунило нас је; нисмо знали зашто нас враћају, кад је нама овде тако добро. Нисмо се могли помирити с тим да се имамо вратити у варош, у атмосферу бацила и трулежи. Али наређење се морало извршити: у војсци нема али, зашто и не могу.

Зором, 18. августа, гњевни, кренули смо се једним коморџиским колима, која су из Ваљева имала да довуку неку жицу. Враћали смо се путем којим смо и дошли. С тугом смо погледали гордо Гучево, задњи поглед бацили на погружену Веселиновићеву Мачву. Колски арњевци заклонили су нам широки видик; нису нам дали да опет видимо пусто попрште ратне олује, празне ровове, и све оно што смо видели једном и што нас је силно потресло.

Дуго смо путовали. Крај нас су непрестано промицале дуге колоне кола са брашном и зачинцима за војску, и бежанија која се из далека враћала својим пустим селима. Вече је већ било пало, кад сам дошао у Ваљево. Електрика је блештала; моје Ваљево купало се у светлости. Више него икад било ми је мило моје родно место, милије но дивна мисао о мојој вољеној. А кад сам силазио с кола, у души ми је било топло, мило.

Сутра, 18. августа, добио сам позив од своје окружне команде ради упута у Скопље на одслужење свога ђачког рока.

Ваљево, 1915 г.

Јован Ј. Бабић.

Ђачка četa 1914.

Ko bi hteo pravilno da oceni ulogu đачке čete iz 1914. god. morao bi prvenstveno da zagleda stanje stvari u našoj armiji posle bitaka kod Cera i Gučeva. Poznato je dovoljno kako smo bili primili rat sa Austrijom. Poznato je kako su se razvijali događaji posle nečuvenog ultimatumа i kako su se odigravali naši prvi susreti na Savi i Drini. Počorek je mislio da sa jednom ekspedicijom razračuna sa Srbijom. On je pošao slobodno ali ne smišljeno: i suviše je potcenjivao snagu srpske armije, mnogo se pak uzdao u svoje oduševljene korpuse.

Još na Ceru Srbi su pokazali Austro-Mađarima da nije tako laka stvar savladati Srbiju. Duh našeg vojnika, bio je tada

dovoljno podignut. Svaki je tada ubedio sebe da može da vuče klipka sa cesarovim vojnicima. Raspoloženje u zemlji nije opadalo; nada se nije gubila. Posle Kumanova i Bregalnice teško je to bilo i zamisliti.

Međutim trajanje rata, koje je svakog dana nagoveštavano prilično je mutilo spokojstvo našeg sela. Govorilo se o tome kako se ovom zapletu ne može sagledati kraj.

Vojna slagališta bila su prilično ispražnjena; municija je osetno nestajala. Moral u redovima bio je počeo da pada odmah posle bitke kod Gučeva.

Naši upravljači predviđali su teškoće koje su nas očekivale. Morali su da priberu srestva u ljudstvu i uaturi; morali su putem štampe i ratnih relacija da ulivaju nadu u dobar kraj. Morali su da pribegnu krajnjim merama. Zato su odmah krajem avgusta, posle prelaska našeg u Srem, pozvali sve đake rođene 1893. i one starije koji su bili odložili vojnički rok zbog školovanja. Nekoliko naraštaja, čitavo kolo, cvast mladih, krepkih, idealnih ljudi, sleglo se 1. septembra u Skoplje, na odsluženje đачkog roka. Svi đaci regrutovani i sposobni za vojsku, poletali su na poziv Vrhovne Komande, došli su u Dušanov grad da se obuče rukovanju puškom. Nije tada bilo drugih đачkih jedinica osim čete; to je značilo da se praznina i u starešinskom kadru osećala naročito u pešadiji. Ofanziva u Sremu, borbe na Mačkovom Kamenu i Gučevu, proredili su dosta starešinsko osoblje. Moral kod vojske, počeo je da opada naročito po zauzeću Valjeva. Naše trupe povlačile su se polako ka Rudniku. Pritisak Austrijanaca osećao se sve više i više, naročito zato što je kod nas bilo nestalo topovske municije. (Zna se da naš vojnik pešak čini čudesa kad čuje grmljavu topova iza sebe).

U takvom stanju stvari osećala se i u zemlji pometenost. Narod je brižno iščekivao vesti sa bojnog polja. I ako su se pravi događaji dosta prikrivali, masa je osećala dušom da stvari nekako ne idu. Vlada i Vrhovna Komanda učinile su tada sporazumno poslednji korak, a to je naređenje komandantu đачkog bataljona u Skoplju da se redovi — đaci proizvedu za kaplare i pošalju odmah na front.

I 31. oktobra oko 7 sati posle podne, komandant bataljona, kumanovski junak pok. Dušan Glišić, ukario je đake na jednom vidnom mestu iza kasarne, da im saopšti očekivanu vest: „Vojnici, — otpočeo je on glasom koji je zvonio i uzbuđivao, — vojnici, kucnuo je čas. Otadžbina je u opasnosti, ona vas poziva na branik. Budite njeni dostojni sinovi. Još večeras pripremite se za put. A sutra rano u redovima na željezničku stanicu. . . .“

Radost njihova bila je neopisana. Upravo to je bila jedna vrsta zanosa gde prestaje razum. Iz hiljade grla odjeknulo je živeo! Napred! Sam komandant bio je poražen. Sa jednim osmehom koji je odavao sažaljenje, on je, na to urnebesno klicanje, jedva čujno odgovorio samo ove reči: „E, deco, deco!“

Oni su tada pojurili u svoje vojničke sobe. Za tili časak, sve je bilo izvrnuto, pretureno, oboreno, ništa na svome mestu. U mesto reda i rasporeda, mogla se videti gomila nabacanih stvari, od slamnjača „kao paklići“ pa do manjerki i drugih vojničkih sitnica.

Sutra dan sa pesmom i muzikom, razdragani bez kraja, pod komandom, oni su čvrstim koracima ulazili u varoš. Sav skopljanski svet bio se slegao na ulicu kojom su prolazili pa sve do stanice. Bilo je tada puno nežnih pogleda, puno milosnih reči, puno srdačnih pozdrava i najtoplijih želja. Svaki je od njih polazio veselo, ponosito, svaki je jedva čekao trenutak da zasedne na bojnu liniju. „Sve što časno beše“ poletelo je u boj. Svakome je u ušima odjekivala kletva Lazareva. I ministarski i seljački sin, i gimnazist i student i doktorant i filozof i pravnik i tehničar i učitelj i ratarac, svi su hteli na front, svi su znali svoj zadatak, svi su osećali jedno: treba hitati u pomoć državi koja se odronjava.

Dugo bi bilo nabrajati sve što se uz put događalo. Svaki to, uostalom, može i zamisliti, kad zna šta su đaci vojnici.

Put od Skoplja do Niša izgleda da se prevalio u jednom trenutku. Pesa i šale, nestašluci i sitniji izgredi ispunili su njihovo vreme na tom putovanju u furgonima. Na niškoj stanici su ih dočekali sa pokličima radosti i uzdasima sažaljenja. Čudnovato je kako nikome od đaka nije tada ni padalo na um koliko su ozbiljan zadatak imali pred sobom. Međutim svaki je dobro znao da ide u krvavo kolo, iz koga se teško izlazi zdrav i čitav.

U Lapovu su bili razdeljeni. Četiri čete pošle su za Armiju koja je operisala na ograncima Venčaca i Kosmaja a dve čete su upućene na rudničke položaje. One prve četiri produžile su odmah put za Mladenovac a druge dve su upućene preko Kragujevca. Bilo je dirljivo videti tada kako su se đaci međusobno opraštali. Bilo je tu pravih bratskih zagrljaja i čvrstih stezaja ruku. To je bilo zavetovanje koje je u mnogome podsećalo na Leonidine ljude pred Termopilom. Poginuti ali braneci otadžbinu: pokazati istrajnost i odlučnost, ulivati veru u dobar ishod — to je bila njihova uloga u onim mutnim novembarskim danima i to su oni ponavljali jedan drugome pri rastanku.

Istog dana, onima koji su došli u Kragujevac, saopšteno je da su proizvedeni za podnarednike i oni su svi, odmah, pohitali u Oficirsku Zadrugu da kupe zvezdice i pištaljke. Bili su ponositi unapredenjem i prolazili su kragujevačkim ulicama sa dignutom glavom kao da su odneli već čitave pobede.

Marš od Kragujevca za Gornji Milanovac bio je veoma naporan. Vreme je bilo očajno; kiša je padala još od rane zore i to ona teška, hladna i sitna kiša čije su kapljice obavite maglicom i koja prodire do kostiju. Drum je bio, usled velikog automobilskog saobraćaja, veoma izlokan i glibovit. Oblaci su bili sabijeni tako da je izgledalo da nigde sunca nema. Kroz

mokre, napuštene poljane i zadimljena sela čuo se, s vremena na vreme, samo naporni trus i benzinsko pucanje teretnih automobila. To je, u najvećoj žurbi i nervoznosti, nošena municija na rudničke položaje. Po čitave sate automobil je zaglavljen u kakvoj jami, uzaludno brektao, a šoferi se upinjali da izvuku i pođu uzbrdo. Ali tu ni njihova veština nije mnogo pomogla. Teret je bio ogroman i jedini način da se pođe dalje bilo je olakšavanje. To je, naravno, bilo na štetu naših boraca koji su vapili za džebanom.

Dan posle toga, svi đaci, kako ovi koji su išli za Rudnik, tako i oni koji su otišli za Mladenovac, bili su na svojim mestima, u borbenim jedinicama. Austrijanci su tada bili na najboljem putu da slomiju Srbiju. Njihove regimente nailazile su u punom naponu u srce Srbije. Glavni objekt njihov u tim danima bio je kragujevački arsenal. Naši pukovi, proređeni već i zamoreni, povijali su se gotovo na celom frontu. I baš u takvoj prilici đaci ulaze u vojne redove.

Oni su bili smatrani u pogledu dužnosti, kao prošti vojnici-podoficiri. Nijedan od njih, bar za prvo vreme one opšte opasnosti, nije bio u pozadini. Malo kome da je palo u deo kakva kancelarijska uloga. Svi su bili pod oružjem u prvim bojnim redovima i svi su se pokazali na vrlo dostojnoj visini.

Nije bio prošao ni jedan dan a da se kroz redove ne čuje kako je ovaj ili onaj đak, iz tog i tog bataljona, u borbi poginuo ili pokazao izvrsnu hrabrost i prisebnost. O njihovom držanju u borbama kružile su čitave bajke, a iz njihovih zabeležaka i pisama koja su nalažena posle njihove smrti čitane su najlepše rodoljubive reči i najtopliji poklič domovini i roditeljima. Dovoljan je ovde primer pokojnog A. Komadine, studenta filozofije, koji je, pred smrt u borbi na Boljkovcima, u nekakvoj slutnji, napisao ove oproštajne reči: „Mama, ja ću poginuti. Nemoj me žaliti, jer sam vrlo srećan, što mi se dalo da nosim oružje za spas Otadžbine.“

Primer taj navođen je, ako se ne varam, i u Narodnoj Skupštini, i tamo potresao mnogo roditeljsko srce i na čela urezivao ponos koji je kazivao da ne može propasti narod koji ima takve sinove.

I nije to bio jedini niti redak primer. Sinovi najodličnijih naših ljudi, nalazili su se u borbenoj vrevi i padali od čelika koji su prosipala smrtonosna oruđa.

Uloga đaka u mesecu novembru, na našim položajima bila je upravo istorijska. Nije bilo borbene jedinice a da se u njoj nije nalazio po koji od njih. Svaki je tada značio, svojim primerom i svojom moralnom snagom, jedan centar oko koga se pribijala vojnička sredina. Svaki je, dolaskom na front u najozbiljnijem trenutku, donosio tamo nekakvo okrepljenje i nadu na preokret. Prvog dana u rovu, oni su, zabrinutim ratnicima, sa apostolskom snagom, razvedravali čela i vraćali veru u sebe.

Oni su, osim ličnog požrtvovanja, značili još i duh koji je podizao klonule i podržavao istrajne. Oni su bili dika i sreća naše domovine, istorijski naraštaj čija je uloga bila svetla kao zvezda na nebu.

Može se reći da je, dolaskom đaka na front, prestalo ono mučno odstupanje posle Gučeva i započeo jedan nov red događaja među kojima je, kao što se zna, najslavniji bio suvoborski prolom koji je doneo slavu našem vrlom vojniku, vojvodi Mišiću. Ima i danas kod nas ljudi koji misle da zasluga za naš kontra-napad na Rudniku i za propast Poćorekovog korpusa pripada više đacima nego vojvodi Mišiću. Ovo treba, naravno, shvatiti tako da su đaci, svojim pridolaskom na front, popeli moral kod naših vojnika, a to je sve bilo dobro došlo za genijalni plan našeg vojskovođe. I ko zna, zbilja, dali je delo Mišićevo moglo biti ostvareno bez đaka!? Naši vojni stručnjaci mogli bi dati o tome najpouzdaniji odgovor.

Posle tih novembarskih dana, kada je i poslednji vojnik austrijski bio zarobljen ili proteran iz Srbije, uloga đaka nije bila više tako znatna kao dotle. Pre svega, veliki deo tih mladih idealnih ljudi, pao je u onim okršajima. Jedan dobar deo bila je zahvatila rednja tifusa koji su nam neprijatelji ostavili. U bolnicama su, mnogi od tih mladih ljudi, dokončavali svoj život pod strahotama užasne boljke koja je naš narod takođe mnogo koštala. Krajem te iste godine preostali đaci su proizvedeni u naredničke činove. Moral je kod našeg vojnika bio tada potpuno povraćen. Za čitave mesece nastalo je zatišje. Austro-Mađari i Nemci smišljali su tada velike planove a mi smo čekali.

Neposredne opasnosti nije više bilo. Đaci koji su ostali „na licu“ odavali su se običnom životu u kantonmanu. Njih svuda rado vide; oni su so i videlo u četi.

„Feš nikad nisu: šinjeli im vise;
Al' kad dođe čas da treba mreti,
Zastideli bi se pred njima
I sami gaskonjski kadeti.“

1915 donela je slom Srbije. Zato su bili krivi, pored iscrpljenosti u ljudstvu, municiji, hrani i odelu, još i naši saveznici a prvenstveno Grci. Naša bi stvar te godine mnogo drukčje izgledala da su solunske savezničke trupe bile zadržale prodiranje Bugara i osigurali nam prolaz vardarskom dolinom. Da se još tada u Parizu bilo dovoljno uviđala važnost balkanskog fronta, rat bi verovatno bio pre završen a naša zemlja ne bi bila pretrpela one strahote.

U događajima koji su posle sledovali, đaci nemaju nikakvu posebnu ulogu. Oni su, kao oficiri, bili na svojim mestima, čeznuli sa svojim drugovima za izgubljenom Otadžbinom i pripremali se za konačnu pobedu.

Vredi, međutim, napomenuti da je taj svetlonosni naraštaj, prvi doneo u našu vojsku na frontu krupnije ideje. Do tada je

naš ratnik znao da se bori za spas svog ognjišta i za odmazdu. Od tada on saznaje nešto više: da je Evropa zagazila u krv radi većih čovečanskih ciljeva i da naša mlada država ima da prikupi oko sebe i ostale raskomadane delove našeg naroda koji su politički i nacionalno bili porobljeni. I još više: da se sprovede ujedinjenje sa ostalim našim saplemenicima. Jugoslovenstvo, jugoslovenski ideal, jedan širi nacionalizam, dobijaju vidnijeg izraza tek sa dolaskom ove plejade mladih kulturnih ljudi. Veliki broj njihov bio je prihvatio te ideje na stranim univerzitetima gde su bili započeli i dovršavali svoje nauke i gde su bili došli u dodir sa studentima iz naših pokrajina koje su bile pod Austrougarskom.

No i u tome se ne sme preterati. Oni od đaka, koji su sačekali kraj poslednjeg rata moraju priznati da su pohvale na njihovu stranu često puta bile malo velike. Čitav jedan naraštaj od početka XX veka uzeo je vrlo vidno sudelovati u našem javnom životu i u kulturnoj izgradnji naše mlade države. Taj naraštaj koji je zapojen još u osnovnim školama našom starom slavom, stvarao je čitave događaje u našem političkom i društvenom životu od početka ovog veka. To je doba kulturnog buđenja i duhovnog preporoda u velikom stilu, doba jednog jugoslovenskog nacionalizma. To je vreme kada je naš veliki učitelj, J. Skerlić, na konferencijama pred iskupljenim studentima iz sviju delova naše današnje države, često puta izgovorao rečenicu: „Teško nama bez nas!“

I taj, eto naraštaj, dorastao fizički, obrazovan politički i kulturno visok bio je na Kumanovu 1912, na Bregalnici 1913; poleteo je na Savu i Drinu 1914; preživljavao je sve užase iz 1915, preuzeo Bitolj 1916 i pojavio se na Kajmakčalanu 1918. i najзад, i ako strašno proređen, dočekaо je veliko delo narodnog Ujedinjenja.

Đaci iz 1914 samo su popunjavali upražnjena mesta starijih. Oni su nastavili tamo gde su ovi stali. I zato, možda, što su bili, poslednji, zasluga se njima pridaje.

Nesreća je to, što sada, kada su mnogo dugačke granice naše države, nema dosta kulturnih radnika iz tog naraštaja — što ih gotovo nema ni malo. Koliko bi naša unutrašnja stvar izgledala bolja! I koliko bi nam više zavideli pakosni susedi!

L. Ćurčić.

Српски војник Великога Рата

Било је то у почетку месеца августа 1914. Грађанин једне мале неутралне земље са племенитим традицијама, ја сам видео да се руши све оно што сам учио да је право, племенито и лепо. Варварске хорде Немаца и Аустромађара биле су прегазиле Белгију, Северну Француску и Србију и

ту починиле најгоре свирепости. Немци су били објавили да „потреба не зна за законе“ и хладно су подерали уговоре, нападајући Белгију, којој су пре тога и званично гарантовали неутралност. Не би ли била правда ништавна реч и не би ли брутална сила однела цео свет, уништавајући све оно што ми веровасмо да је свето? У таквом душевном стању сумње и моралног притиска наша ме је депеша београдске владе, позивајући ме да дођем и констатујем својим очима незаслужене патње једног народа, који је тек изишао из два крвава рата и који је желео да мисли на своје ране и да мирно живи.

Ја сам познавао земљу Карађорђевића, јер су ми о њој причали моји српски пријатељи, који су долазили да се уче у мом лозанском лабораториуму. Брзо се реших. Ићићу, видећу својим очима све и, ако то буде потребно, бранићу правду. Тако сам ја дошао сасвим у почетку рата у Србију, опустошену безобзирном борбом.

Оно што сам ту видео привезало ме је за увек овој земљи. О томе ћу вам говорити у оном што следује и ви ћете разумети моју приврженост. Ја ћу вам рећи шта је био српски војник, који је чудесно оличавао све особине свога народа; говорићу вам о оном војнику, кога сам ја видео на делу, кога сам видео да пада, са великим отвореним очима, пуним оне свете ватре, која се зове српско родољубље. Био ми је и остао ми је драг; дивио сам му се и још му се дивим. Волео сам га и његов спомен остаће ми свет за сав мој живот. Ја ћу вам говорити о онима који су ратовали, о онима који су створили земљу великом, о онима који су обесмртили за увек српско име.

Ја знам добро, и сувише добро, да је мода да се више не сећамо те ратне епохе, пуне суза, али такође пуне нај-узвишенијих особина. И поред тога што сам грађанин једне неутралне земље, али грађанин који је ратовао за један узвишен циљ: за правду и слободу — ја драговољно остављам дискусију о већој или мањој вредности динара или франка онима, који су били далеко иза фронта, и држим до тога да изјавим: и ако желећи да свет буде од сада поштеђен беде, сличне оној кроз коју смо ми прошли, — ја се не устручавам ни тренутка да кажем да је рат имао и добра: ту се познаје истински карактер једног народа. А искушење кроз које је прошла српска земља класирало ју је међу првима у свету.

Шта је говорио Жозеф Рајнах, на својој конференцији, приређеној у фебруару 1917, на Сорбони од „Комитета за напор Француске и савезника“, — дакле у тренутку најкритичнијем за српски народ, у тренутку изгнанства, у тренутку највећих невоља? Он је говорио: „Ма колика да буду искушења која вам још остају да прођете, пре но што будете

опет нашли своју Србију и раширили је до њених природних граница, о Срби, који ме чујете! — Ова сутрашња срећна и богата Србија, неће бити — не заборавите ово! — лепша и племенитија него ли данашња Србија, поробљена, опустошена и јадна! Србија која ће бити вечито драга срцу човечанства јесте распета данашња Србија. Идите ка победи — ми ћемо тамо ићи са вама. Највиша слава је она која је створена од достојанствено поднетих болова, патњи и неправди судбине. Француска те поздравља, Србијо, — Француска Дунава и Балкана!“

Колико је тачно видео овај Француз од срца! Најлепша и најплеменитија Србија остаје она Србија изгнанства, Србија острва Вида, Србија Кајмакчаланана. Говоримо, дакле, о највреднијој деци те најплеменитије Србије, говоримо о онима, који су са својим раскрвављеним грудима, отворили капију најзад ослобођених српских земаља, говоримо о војнику Великога Рата.

Од 1914. г. ја сам живео са вашим војником и ја сам тражио да проникнем његов карактер. Ево како сам ја судио о њему у својим ратним белешкама из 1915. г.:

„Нисам видео српску војску у мирно доба, али су ми рекли да је била добро опремљена и давала добар изглед. Међутим један део војника другог позива и цео трећи позив нису никад били опремљени. Они су носили своје сељачко одело са полициском капом, појас са фишеклијама, бајонет и пушку. Тај факт је био познат, и упркос тога Аустромађари су често хтели, да су ови неопремљени људи били комите, добровољци, које је требало убити сваког пута, када би се дошло до њих. Данас — ми смо у 1915 г. — српска војска није извесно војска за параду. Три узастопна рата учинила су да ишчезну материјалне резерве сваке врсте. Прошле јесени многи војници нису имали више униформе. Носили су пушку, а њихово сељачко одело било је дотрајало и подерано. Али, колико је упечатљив и леп био пролаз неког пука ових браниоца Отаџбине, који су очували гордост ратничког држања, упркос оскудици! Личили су на славне у ритама војнике велике Француске Револуције!

Осам месеци одмора, од јануара до августа 1915 г. донели су војницима војводе Путника са здрављем, нови материјал и опрему. Енглеска и Русија послале су униформе, шињеле и пушке, а не треба заборавити и Аустрију, која је у свом бегству прошле јесени, оставила хиљаде и хиљаде копорана, чакшира и т. д., који су искоришћени од Срба. Тако, у овом часу, униформа трупа је најхетерогенија: енглески или руски шињели, српски, руски и аустриски копорани, из Петрограда или Будим Пеште чакшире и панталоне. Изобиље набавке чак је дозволило да се униформишу добровољци и већи број трећепозиваца.

Тај српски војник, брижљиво опремљен, јесте дисциплинован, чак врло дисциплинован, али његова дисциплина није дисциплина једног аутомата. Она је промишљена. Он зна да је она потребна за победу. Он зна такође да га његов старешина, по некад мало нагао али ипак добар, — сматра изван службе као друга по оружју, а не као кулучарског потчињеника. Српски војник убиће се за свог официра, зато што га воли.

Српски војник је горд, а да није сујетан. Сељак, он има свест да његов рад у миру служи његовој земљи, коју његова рука и његове груди треба да бране у време рата. Од простог војника, па до великог војног заповедника нико се не стиди да високо изјави да је Србија земља сељака и да је зато горда. Није ли са правом речено да су победиоци у два балканска рата били српски сељак и његов во?

Српски војник је љубопитљив. Он хоће да зна све. Странац је примљен врло љубазно, али, вештим питањима, тражиће да себи да рачуна шта он хоће. То није опрезност код њега, то је радозналост.

Српски војник је песник и често пута ја сам налазио по болницама рањенике, заузете да пишу у стиховима онима који су им били драги. Такође сам их слушао с вечери у логору, како певају старе ратарске песме. На Мачковом Камену српски ровови нису ни педесет метара били удаљени од аустромађарских. Обе стране беху поседнуте војницима исте расе, али различитог поданства. Код Срба је био један чувен певач. У сред пуцњаве он запева једну песму, и одмах потом ватра престаје. Певач се уздиже на ров и мирн, за тренутак, песмом браћу непријатеље, која су као деца била уљуљкивана истим аријама.

Српски војник је храбар, изванредно храбар, и ту храброст показује не само на бојном пољу него такође и у болници. Видео сам како јадни рањеници долазе у операционе сале. У више прилика њихове ране су биле заражене. Често пута су морали да поднесу ампутацију без хлороформа. Ниједан јаук није изишао из њихових уста.

Српски војник не воли одступање. Он више воли да се лудо жртвује него ли да одступа. Одступање које је предходило победи на Руднику живо га је дирнуло, и то у толико више што су трупе долазиле у додир са цивилним становништвом, које је бежало пред свирепим освајачем. Дисциплина, родољубље и такође наклоност за своје старешине одржале су га до тренутка, када је дошла жарко жељена заповест: Напред!

Нешто мелахоличан карактер словенске расе избија такође и код војника Краља Петра. Не зато што он не би могао да буде весео — каткад је он чак и лудо весео, — али у изразу његова задовољства има скоро увек нешто као лаки

вео туге. Уосталом та меланхолија, која се тако чудесно изражава гусларским песмама, лако се објашњава код њега дугим и варварским турским јармом, а затим и аустријским притиском, што је његова земља морала поднети. Стари хајдуци нису могли да свуда пуне своје песме надања и даду одушка својим жалостима за српским царством, зашлим на Косову 1389 г. Били су принуђени да их роморе у тихим шумама или на гребенима и у планинским гротлима Гучева, Иверка и другде, далеко од друмова и вароши, где су обитавали турски јаничари.

Српски војник је остао сељак, заљубљен у своју земљу и природу. Најмање осуство које може да добије, искоришћено је да би посетио своја поља. Но и официр, и он се такође сећа села где је рођен и, када у трупи пролази кроз поља, са љубављу срце мирис скоро узоране земље. Он и његов војник носе цвеће, прикачено на њиховим униформама или задевено на пушци, као најлепши украс за одлазак победе или смрти. Прва посета војводе Мишића, после његове чудновате победе била је његовом селу, јер је он син и брат сељака.

Стари трећепозивци не уступају младима. Они бране своју земљу са истом смелашћу као и ови последњи. И не штеде их. Свуда где је „вруће“ налазе се „чиче“ трећепозивци. У кантонманима, упркос њиховој старости — има их који су већ давно прешли шездесету, — играју коло и иду на јуриш, певајући као млади. Њихови официри су тако исто ветерани, али са свежином, која изненађује. Познавао сам једног који се представљао као „командант трећег позива и професор теологије у резерви“. —

Ето шта сам ја мислио о српском војнику 1915 г. Моје мишљење није се променило, но време, када смо се борили у Србији, праћено је повлачењем преко Албаније. Шта је било то повлачење ви то знате. Оно је било убиствено, ужасно, али оно је било и остаће такође једна од најчистијих слава Србије. Ја не верујем да претерујем када вам кажем, да су то само српски сељак и војник могли да учине. То повлачење је пуно црта херојизма и узвишеног самопрегоревања, а између тих црта једна од најлепших је воља старог и честитог Краља Петра, који, узет од реуматизма, није хтео да се одвоји од свог народа у најтрагичнијим данима његове историје. Краљ Петар и његова четири вола! Едмонд Ростан их је опевао и то на какав магистралан начин! Слика старога Краља лебди над свим овим болним преко мере, али такође величанствено херојским повлачењем. Та слика је скоро и сувише лепа да буде истинита. Петар Ослободилац је још жив ушао у легенду и стари родољуби, зими, крај огњишта где певају пламенови веселом ватром, — причаће деци причу, коју смо ми сви чули док

смо били мали: „Био је једанпут један краљ, добар и паметан, који је волео толико свој народ, да није хтео да га напусти ни када су се најгора зла срушила на њега“. Али краљ, чију су нам историју причали, био је мит; онај о коме ће говорити стари српски родољуби малишанима био је стварност.

После повлачења дошао је тада Крф и острво Видо. То је опевала једна лепа песма Бојића — тога младог песника, жарког родољуба, врло рано отргнутог у Солуну свирепом болешћу и изгнаничким патњама. Отмена душа овога младог Србина добро је разумела, шта су били ови хероји — фантоми од којих много, и сувише много, чувају стражу у дубинама вечито плавога мора. Отишли су, са оном силном вером у будућност своје земље. „Гледајте, — рекао ми је једнога дана један ваљани француски санитетски мајор — ови јадници губе се полако, беспомоћно. Не жале се — и када је њихово срце престало да бије у њиховим широко раствореним очима остаје нешто страшно, узвишено: извесност да њихова смрт није некорисна за ослобођење њихове земље.“

А потом били смо на солунском фронту. Српски војник више није био на својој родној грудима. Био је у туђој земљи. Колико ће још времена требати да остане у изгнанству? „Остаће се онолико колико ће то требати, али најзад ћемо победоносни ући у своја села“ — био је одговор српског војника. Ова извесност победоносног повратка никада га није напустила. Никада није губио веру у постојану правду.

Обучена по француском начину, изузев шајкаче коју је војник љубоморно чувао, војска више није била војска певача, коју сам упознао 1914 и 1915 г. Жалости, погађајући сваку породицу, албанско повлачење, острво Видо и Отаџбина потлачена од обесног завојевача — били су га теже погодили. Када је војник бивао сам или са неколико присних пријатеља и када је хтео да изазове далеку рођену кућу, само је тада певао народне песме. И још те песме изражавају његову чежњу за домовином, — другарицу са којом се јутром дизао и са којом је с вечери легао. То је била изгнаничка песма, она, која је никла за време албанског повлачења — она која се већ скоро данас заборавила. А ипак, шта се дугује тој песми, томе носталгичном „тамо далеко?“ То је била песма спајања и наде, која је допирала далеко у непријатељске ровове, од које су Бугари и Аустријанци дрхтали, јер им је наговештавала њихов пораз и казну за њихова недела.

Многи Срби, стари краљ први, беху пустили браду као знак жалости. Коло се играло ретко кад на којој пуковској слави на пример, или на одмору, недељом, када је војник хтео за неколико тренутака да заборави трагичну судбину садашњице. Ипак не верујте да је српска солунска војска била жалосна. Жалост односи укусу за животом и ствара

људе неспособнима да изврше велике ствари. Не, душа српског војника — сељака била је довољно прекаљена да би клонула чак и под највећом несрећом. Она је увек чувала наду, ону величанствену наду, која је допустила српском народу да поднесе векове ропства, а да не ишчезне. Српска војска је била озбиљна, али не и жалосна, и, према приликама, радост живљења ту је заносила и старе и младе.

У јесен 1916 г. отпочеле су операције. Овога пута Француз је био поред Србина. Како се лепо браство по оружју везало између бораца ове две народности! Француз је био истински друг Србинов. Он је од свих савезника најбоље разумео душевно стање свога друга у изгнанству. За српског војника француска застава је била као његова сопствена. У копчи од Црне до Битоља и затим — на Добром Пољу, Кожуху, Ветернику, Скопљу и Пироту образоване су везе ове две земље, које нико неће моћи више раскинути.

Бугари, видећи како им се њихов плен измиче, напали су први. После једног мањег повијања српски војник их одгурује код Горничева и одбацује на Кајмакчалану. Они, који нису видели ово бојно поље, то немогу замислити. После шест дана борбе и то какве борбе, кључ Јужне Македоније пада у руке осветничке војске. Хиљаде бугарских лешева ту ће се распадати под јесењском олујом и под раним зимским снегом. Још су они ту и празне душље њихових лобања изгледа да оптужују свој народ за братоубилачку издају.

Заузевши Кајмакчалан српска навала силази у долину Црне, гонећи свуда бугарског вероломника. Сада смо понова у Србији. Војникова нога гази тле своје земље. Као да је тим додиром једна нова снага ушла у њега српски војник заборавља умор, пале другове и опасност у коју он сам јури увек напред, упркос непроходном терену, упркос гадном времену, упркос губицима. Српски напад на Битољ био је скоро лудост, али херојска лудост, која је успела зато што је херојска. И 6/19 новембра 1916, тачно четврте године после првог заузећа вароши у првом балканском рату, савезничке трупе су ушле у Битољ на врата, која су им српске груди биле отвориле.

Како је то лепо било да се сретне са савезницима у Битољу првих дана његова ослобођења! Међу Србима и Французима грлило се као браћа. Две српске тробојнице, које смо били оставили на врата уласка привремене општине да би примили принца-регента Александра, весело су вихориле на ветру и изгледале су да се продужавају Београду.

Али судбина је налазила да још није дошао час дефинитивног повратка у Србију. Скоро две године ми смо још остали у пустим планинама Јужне Македоније. Скоро за две године још на Рововској, Даниловој и Милетиној Коси, на Ставрином и Селени Вису, на висинама Јелака и другде,

српски војник је посматрао с вечери залазак сунца, далеке и румене планине иза којих је, далеко, врло далеко, био Београд на ставама Саве и Дунава. Али патње и свирепа судбина научиле су Србина на стрпљење. Он је увек знао за пословицу која каже да после кише сија сунце, и он је чекао сунце.

И поред страдања, и поред ужасних свирепости, за које је знао да их у његовој потлаченој земљи врше његови варварски непријатељи — он је остао оно што је вазда био: војник, — горд да је син оне земље, коју су његови преци и он сам обрађивали — жедан правде и пун сажаљења за оне који су у несрећи. Колико ли сам пута присуствовао призорима, где се светлоносно показивала дубина душе српског војника-сељака. Са храброшћу лава у борби, у присуству побеђеног непријатеља он је видео само човека обезоружаног и несрећног. Једне вечери, после борби на Чуки, враћао сам се са штабом моје Моравске дивизије у наш логор — у једно од оних убогих македонских села на левој обали Црне, сасвим опљачкано од Бугара. Око једне велике ватре велики број немачких заробљеника, све млади људи, био је чуван од неколико старих другопозиваца. Чуvari ових заробљеника делили су им дуван и цигарете, узете за своје лично следовање. Један савезнички официр који је с нама, открива ово добро поступање са непријатељима, који су толика зла учинили српском народу. Један млади официр из наше пратње налази за потребно да понови ову примедбу једном од војника-чуvara. Тада овај прави Херкул, садељан ударцима секире, благо одговори: „Зар не видиш, господине капетане, да су то још деца неодговорна за овај рат? А затим и они немају мајке које жале и јадују за њима.“

Зар немамо у овом одговору сву душу српског војника Великога Рата: херојску горду, жедну правде и пуну сажаљења за несрећне. Исти тај менталитет надахнуо је војнике — земљораднике, који су, у ђутљивим шумама Милетине Косе — оне Милетине Косе која је видела толико поамних борби — урезали на једном камену из кога избија извор — овај запис: „Године ће проћи, векови ће протећи! А теби, о изворе, неће нико доћи сем сенки палих хероја и оних њихових другова, који су већ одавно, одавно мртви. И ове сенке у хору, праћене урликањем вукова, грмљавином гора и твојим вечитим жубором, певаће песму којом ће одјекивати све шуме, песму победе српских пукова, који беху овде и који се увенчаше славом.“ —

Сами наши непријатељи давали су тачан рачун о томе шта је био српски војник Великога Рата. Једне вечери, један млади пруски капетан, магденбуршки ловац, доведен као заробљеник, рекао ми је: „Каква штета, да су нас наше новине увек лагале о оном шта је био српски војник? Каква штета да Срби нису са нама, а Бугари противу нас?!“

Најзад месеца септембра 1918 год. дође заповест за напад. Војник Краља Петра је одмах осетио да је, овога пута, дошао час правде. Знао је такође да ће се крај њега борити француски војник, његов пријатељ и друг по оружју. А тад испуни се чудо: велика српско-француска победа постала је стварност. Битка на Добром Пољу, и поред оспоравања извесних заинтересованих људи, донела је не само пораз вазалима Централних Сила, него и самим Централним Силама. То је истина коју ће историја доказати. Без аустро-бугарско-немачког пораза у маћедонским планинама и у србијиним долинама, стожер савеза Централних Сила, Немачка, не би пала. Немци би се бранили на свим фронтovima, и потражили би начина да надокнаде губитке на Истоку.

Шта је била победоносна офанзива 1918 г. — о томе треба причати. Као лавина Срби и Французи насрнули су на Бугарина и Немца, који нису могли одолети налету војске — осветнице толиких вероломстава, толиких злодела. Истурене планине изгледале су непрелазиве, па ипак српски војник их је присилио. И онда, када 16 септембра српски војници пређоше висине Милетине Косе, када су се топови са тутњавом стропоштавали преко планине да би гонили већ деморалисаног, али још држећег непријатеља, дубоки преображај се десио у Карађорђевића војсци: она је понова постала војска певача од 1914/1915 г., а браде, ношене у знак жалости, остале су у осамљеним маћедонским јаругама.

Овога пута је била дефинитивна победа, зора народног уједињења која се дизала — оног уједињења које је било прадедовски сан, а које је српски војник Великога Рата остварио. Ја сам ишао са првим редовима ослободилачке војске и, док смо јездили кроз ноћ, осветљену идеално лепим месецем, изгледало нам је да нас предводи једна велика сенка, сенка Краљевића Марка на свом Шарцу, који је, најзад пробуђен иза свог сна од пет векова, по предању, водио своје ка победи.

Сви наши другови нису стигли до много вољене престонице. Многи су остали у путу погинули од непријатељских пројектила. Њихови гробови славно обележавају наш пут и орлови, који крстаре високо у ваздуху, чувају љубоморно остатке оних, које сматрају себи равнима.

Немогуће је исказати вам осећање што смо искусили на својим коњима, искићеним јесењским цвећем, које нам је, при уласку у Врању, дало најзад ослобођено становништво. Они, који су имали тај тадашњи утисак, чувају га у дубини срца, и, на самрти, када ће се за увек свести очи, мислиће на то и рећиће себи, да им живот није био узалудан. Такође је немогуће описати вам наш триумфалан марш кроз српску земљу, где је све јурило ка долазећима са гранчицом мира

и победе у руци — јер има утисака и сувише јаких, и сувише дубоких да би били преведени у речи. Хтело би се да се вичу, да се свим простором урлају, а то је немогуће, то је и сувише узвишено. Само гледајући на планини залазак сунца, могла би се материјализирати мисао да се било један од изабраних богова, коме је било дозвољено да присуствује сличном призору. Оно што смо осећали могли смо само слабо да изразимо, са сузама у очима и ускликом: „Живела Србија!“ Наши мртви били су у нама и они су водили наше кораке.

И једног јутра ми смо пред собом видели Београд. Сви смо једним инстинктивним покретом скинули наше шлемове као онога дана, када смо после заузећа Кајмакчалана ставили ногу на најзад ослобођену српску земљу. Ушли смо у мученичку престоницу пешке, побожно. Нико, сем ако ви нисте присуствовали, неће вам моћи рећи шта је то био дан последњег ослобођења, дан свршетка рата. Ако данас на њега мислим ја га видим као нематеријалан дан, дан сна. Он је био награда за оне који нису губили веру у Србију; он је био апотеоза српског војника.

Ту се завршава историја српског војника Великога Рата. Она је једна од најлепших и најславнијих. Данашња омладино, не заборави је! Сети се да су мртви живи, као што је то наговестио један славни француски херој. Ти мртви те гледају, ти мртви рачунају на тебе за довршавање дела, које су они започели. Доврши га, да би најзад могли вечито да спавају.

Да, наши славни мртви Великога Рата припадају нама. Гамбета — велики француски родољуб и који је, зато што је био велики родољуб француске земље, у исти мах био и велики пријатељ Србије — рекао је на једној знаменитој седници, говорећи о изгубљеном Алзасу и Лорену: „Не говоримо о томе никад, и мислимо на то увек!“ Ми, ви, мислећи на ослободилачки рат, на наше мртве, ми ћемо узвикнути: Мислимо на њих увек и говоримо о њима увек!

Београд 19 јула 1925.

Р. А. Раје

(Превео са француског рукописа Н. Т.)

П О В Л А Ч Е Њ Е

... Преко лешева само могли сте у њу ући
И наћи осеку буре: лешеве на крвном жалу,
Скрхане трупине коња и још хусара врући
И наше нејаке старце, жене и децу малу.

Убрзо после Балканских ratova, Austro-Ugarska je, uzevši za povod Sarajevski atentat, objavila rat Srbiji. Njena je težnja bila da naprednu i osnaženu Srbiju — naš Pijemont — jednom za svagda pokori i da, u istom mah, ostvari svoj plan prodiranja na Istok.

Ovaj neželjeni rat Srbiju je zatekao nespremnu u svakom pogledu. Vojnički je bila iscrpena, finansiski i materijalno znatno oslabljena, a politički sasvim usamljena. Takvu Srbiju Austro-Ugarska je mislila odmah napasti i pokoriti „kaznenom ekspedicijom“, i ne sluteći, da će to biti povod za veliki svetski rat. — I već krajem jula 1914 g. kazneni pohod je sa svom svojom snagom nadirao iz Bosne preko Drine i delom iz Srema preko Save kod Šapca — u pravcu Valjeva. Ali silno opremljena cesarova vojska još odmah u početku pretrpeće strašan poraz u bitki na Jadru 3, 4, 5 i 6. avgusta, da će za nekoliko dana sva biti odbačena natrag preko Drine u Bosnu i preko Save u Srem. Pohod je uskoro ponovljen sa još jačom snagom, opet prodirući ka Valjevu. Naša vojska, i ako brojno slabija i u velikoj oskudici, uspela je ipak da ga zaustavi na rudničkim i kablarsko-ovčarskim ograncima, da pređe u kontraofanzivu i u čuvenoj bitki na Kolubari od 20 do 2 decembra 1914 g. i po drugi put još strahovitije potuče, očistivši celu zemlju od neprijatelja.

Pošto je Srbija ovako herojski u dva maha odbila austro-ugarske nalete ona će septembra meseca 1915 god. i po treći put biti napadnuta ali ovoga puta i od Austro-Mađara i Nemaca i podmuklih Bugara. Već umorena a izolovana od svojih saveznika — naša vojska nije imala ni ljudstva ni sprema za ovakav udruženi sa triju strana neprijateljski front od nekih hiljadu kilometara. Situacija je bila vrlo kritična i opasna. Trebala je pomoć i to preka pomoć od saveznika, koja, i ako obećana, nije nikako stizala. Neprijatelj pod komandom maršala Makenzena, štićen jakom vatrom svoje mnogobrojne teške artiljerije — nadirao je sve dublje i dublje u zemlju, stežući front kao обруч. Naša vojska je svom svojom snagom davala otpor i zadržavala neprijatelja u povlačenju ka obećanim savezničkim pojačanjima. Situacija je postajala sve teža i teža, jer je navala Bugara na istočnom frontu bila već prekinula vezu sa Solunom kod Vranja, pa je i sama ostupnica dovedena u pitanje.

Još jednom pokušalo se da se spase sve što se još može spasti. Naša vojska, skoncentrisana na Kosovu učinila je džinovski napor za probijanje neprijateljskog fronta kroz Kačanik ka Skoplju i dalje u cilju veze sa savezničkom pomoći od Soluna. No i ako je ovaj pokušaj u početku imao uspeha morao se obustaviti, jer je neprijateljevo nadiranje sa severa grozilo našem potpunom zarobljavanju i kapitulaciji.

Tada jedini put za spasavanje beše ostao put preko krševa Crne Gore i ambisa divlje Albanije, kuda se na svoju Golgotu beše uputila — čitava naša država: Kralj, vlada, narodno predstavništvo, jedan deo naroda i vojska sa zastavama.

Povlačenje je spaslo našu narodnu čast i naš državni ugled. Ono je do sada naš najgrandiozniji napor.

Miladin Pantelić.

Бегунци

К'о злосутно јато које не зна где ће: —
Низ кола и стоке; старци и регрути
И мајка са чедом што на дојки ћути —
По блатњавом друму погребно се креће.

Иде се из свога драгог завичаја,
Остају сва блага и кућица пуста; —
Али су без суза и без болног ваја
Жалостиве очи и к'о смрзла уста.

И ако у даљу букте њина села,
И у ропство пада отаџбина цела —
Ћуте, јер је за бол васељена глуха.

Велики у патњи иду њој и носе
Ћутке крст страдања и у своје косе
Уплетени венац оштрог трња суха.

Никола Тодоровић.

Микош

— 1915. —

Капетану † Mihailu Manojloviću

Tri puta je do sad žarko južno leto
Kitilo obiljem polja ispod tebe,
Padinama tvojim veselo je cvet'ò
Glog i jasen beli. I šarene zèbe

Goniše cvrkutom sumor s tvoga čela,
Dokle mirno spava tvoja stara šuma, —
Tri leta ti ne ču fijuk zrna vrela
Ni pucanj topova s Veleškoga drumu.

Sad dođosmo opet. Tvoji stari znanci:
Plavokosi momci s Toplice i Banjske,
Zadrhtaće danas tvoji mračni klanci
I čuće nam poklič planine Marjanjske.

K'o orlovi suri na tvoje smo grudi
Pali danas svesni velikoga Dela,
Mnogi će tu zaspat' da se ne probudi, —
Stope naše redom krv zaleva vrela.

Krik bugarske mržnje čuješ li iz dola,
Vidiš kako žure potplaćene čete?
Razbiće se one o prsa nam gola,
O topove naše, naše bajonete.

Mukoše planino, natmureni džine,
Budi svedok za sva pokoljenja nova:
Kako jedan ceo mlad naraštaj gine
Sa verom u Vaskrs svetih srpskih snova.*

* Iz zbirke „Svetlim i krvavim tragom“. Milutin Jovanović.

Старац

На пут далек и незнан, ком краја нема нигде —
Којим су пошли исто ратници као и деца —
Читава сеоба једног народа поворком иде
И у њој један старац погнут, уморен клеца.

Стар је. Његову косу већ је прекрило иње
И самохран је био, али остао није,
Да жив се душману преда. Са торбом — све благо сиње —
Креће: јер његов дух се не уме да повије.

Млађи га питају: „Старче, куда ти тако сада?
Нису сватови ово; своје се дому врати!
Твоје су трошне ноге за пут на ком' се страда;
Врати се: тако ћеш, старче, за мање јаде знати!“

Ал' старац, горд у болу, рече: „О, децо моја,
Моје очи не могу гледати кад душман влада;
Душа ми неможе трпет' ропство на добра своја
Од ропства мени је лакши и бољи пут свих јада.

Ја идем с вама тамо, па ма нас чекао пак'о.
И туђа земља може моје остатке скрити,
Али биће ми много и лакше и боље тако,
Јер само њиним робом не могу никад бити“.

Миладин Пантелић.

На границама бола

Још једно вече! Онда збогом света
Мучене деце премучена мати!
Вихор је с нама, а магла нас срета —
Ледене стене одмор ће нам дати!

Где клону тела, ту ће сени наше
Летети к сунцу из магле и стења . . .
Тамо где преци заморени сташе
Почиње снага нашег покољења.

Без крика за чим што пропаде данас,
Без црне мисли шта нам носи Сутра,
Свесни смо да то Ноћ не пада на нас,
Већ само сенка Великога Јутра. Трифун Ђукић

Из дневника

... У гурњави, која је као набујала река грабила улицама, чуо се јаук и врисак мале дечице. Нека старица са колима пуним малишана преклињала је за склониште, које није нигде налазила. Ветар налеће и киша сипи, а деца згрчена под арњем плачу и јаучу... Тамо даље један мали босоног дечко, у подрпаном сеоском руху, води запрегнуте кравике у двоколицама, која су натоварена најпотребнијим стварима. Поред двоколица иде мајка са одојчетом на недрима... На другом месту у заустављеним кочијама, приведеним једном крају, лежао је један младић, који је у мукама умирао. Ветар ужди и гаси свећу, коју гологлави отац пали, док мајка расплела косе и тужно над њим нариче... И свуда безброј таквих дирљивих и болних призора у улици, коју су прекрчила кола, стока, намрштени старци, босе сељанке, невесели дечаци и расплакана деца — као велика народна сеоба.

Тамо и ја треба за који часак да пођем. Журно сам ушао у кућу, где сам затекао мајку са сестрицом крај отвореног домаћег сандука. Сестрица је безазлено пита:

— „А је ли, мамо, а где ће иде наша бата Мија? —

— Иде далеко... тати — забринуто јој одговара мајка.

Када ме спази — сестрица ми притрча и, упрвиши своје детињске плаве очи, пита ме:

— Је ли, Мијо, а оћеш и мене д'одиш нашој тати?

Ја одговарам растужен:

— 'Оћу, 'оћу — само ако будеш добра.

Мајка плаче. Ја стојим наслоњен о врата, погнуте главе да не гледам њене сузе. Она ми говори:

— У торбици имаш веша и јела, а овај покривач носићеш преко рамена...

Јака, громка пуцњава чу се врло јасно и врло близу. Ја пребацих торбицу, ставих покривач на рамена, и пођох на далек и неизвесан пут.

Напољу је била врева и метеж као приликом бродолома. Свет је бежао.

Ми застасмо код капије да се опростимо. Мајка је зајекћала и дуго ме љубила као да се никад више нећемо видети. Сестрица, незнајући шта се све ово збива, поче да плаче заједно са мајком.

Најзад се са болом одвојих из њихова загрљаја и пођох за осталим светом, незнајући ни куда ни докле. Када сам се последњег пута осврнуо за својима — тамо, на капији код багрена, још сам видео мајку у белој забрадачи, коју јој ветар вуче и лепрша. Крај ње је стајала сестрица и машући руком из далека је довикивала:

— Збогом, бато, срећан ти пут!

За мнош су се још само видели кровови и црквени торањ од мога завичаја и све је закривала ниска димњива магла.

Каљавим, излоканим друмом, издуженим до у бескрај, видели су се огромни низови кола са арњевима у покрету. Крај сеоских пустих домова стајали су ратни трагови од војске која је одступала. Ограда је била изваљена, стогови сена разбацани, воћке покрхане, а сазрела и неубрата летина, изложена зајесенским кишама кисне и пропада. Сељани забринуте народном несрећом изилазили су на пут и жалостиво питали мргодне војнике:

— Куда? Зар нас остављате?"

А киша је лила и блато шљепкало и све се као спровод кретало у маглу и незнан.

*

Тек у касну ноћ бејаш стигао у једну малу варошицу, препуну избеглим живљем и војском. И где год покушах да нађем склоништа бејаш одбивен. У тражењу по кафанама нађох једног сапатника — мојих година. Тражили смо ма какво било склониште, молили смо и за место у штали и под тремом, али све беше узалуд. Ноћ је освајала са влажном студени и ситном кишом, а ја и мој сапатник Бранко, остављени сами себи, цвекотали смо на улици. Најзад још покушасмо да видимо у цркви неће ли бити склоништа бар код врата, на степеницама — само да нас киша не бије. По кестеновима познадосмо порту. Уђосмо унутра и по мраку наиђемо на неку кућу, без врата и прозора — али ипак каквотакво склониште. Ми бесмо њиме обрадовани као најугоднијом постељом. Једно ћебе прострли смо на под, торбице смо ставили за узглавље, и, изморени од преваљеног пута, брзо смо заспали, пригрчени као сирочићи један уз другог.

Но када ме је изјутра на цигланом поду пробудила зајутарња студен ја видех по великим обешеним звонима над собом, да смо то у звонари ноћили. Тело ми је било укочено и осећао сам бол у костима, да се нисам могао маћи са места. Уз то још прљави звонарини зидови, па разваљени прозори и напољу мутно кишно јутро. — Све то у мени изазва болна сећања на мој дојучерашњи живот у завичају и ја заплаках од туге за напуштеном кућом и својима.

Пред очима појавише ми се најпријатнији и најсрећнији споменови на материнску милошту, детињска радовања и домаћу срећу... Сада далеко од свега тога ја сам, укочен и немоћан, лежао на поду звонаре уз свога друга по злу Бранка, који је још спавао.

Но треба већ ићи даље: пуцњава се опет јасно чује. Будим Бранка, цимајући га руком, али он без знака живота и даље продужава да спава.

— Бранко! узвикнух и устах.

— Зар је већ свануло? одазва се Бранко иза мојих

леђа. Тада запрепашћени видесмо: на цигланом поду до нас, ко зна од када, лежало је укочено човечије тело, увијено у сеоској шареници, са страшно отвореним очима и искеженим зубима — леш неког нашег војника.

Ми тек тада сазнасмо да смо заједно са њиме провели ноћ у звонари.

*

Жагор, врева и узрујано комешање као при бродолому на удаљеној пучини. И сваки хоће да се спасе, не гледајући на друге. Отворен је онај пазар „буд зашто“ са свом имовином, која се не може понети, па и са државном. На станици је страшна отимачина ствари из обијених вагона. Грађанство и војска грабили су се и тукли, уз вику и псовку, о цокуле, рубље, брашно, сир и друге ствари.

Краљ, погружен у болу, гледао је све то плачним очима са перваза од прозора дворског воза, и он — који је још сачувао веру и своје достојанство — у овом узвитланом метежу — наређивао је да се ствари ипак деле онима, којима је то најпотребније.

Кад сам се нашао под Косовским спомеником на тргу загледао сам се боље у поклецнулог витеза и нехотице ми се отеше речи:

— Див заморен пада . . .

*

. . . А када пређосмо стару границу код Препольца на путу нас је срела коњска лешина, коју је кљувао гавран.

И то нас смрачи. Војници се не уздржаше од суза. Било им је тешко да се виде овако покуњени и уморени као разбијена војска на оном путу — којим су победоносно пројахали на жестоким хатима, с бљеском бајонета и са заставама високо у зраку.

Сада, по чудном смислу тајанствених закона, на овом истом путу, препознавали су траг својих победоносних стопа траговима стопа мученика и страдалника.

*

Крећемо из пусте Пећи. Улица је пуна издувених коњских лешина. Крај њих липсавају други. Ватре од архива и других ствари догоревају. Као да је огроман пожар почео да обухвата варош румени одсеви обливају мутан зимски свод. Кроз јутарњу тишину прашти убрзана пушчана паљба у даљини.

И тек што наш караван, са осамареним коњима хтеде да крене — када нас из суседне болнице пресрете један млади официр без ноге — обраћајући нам се потресеним гласом:

— Браћо моја, имао бих нешто да вас замолим.

Сви застадосмо да чујемо његову молбу.

— Ви одлазите — настави млади официр — но ја немогу са вама и морам овде да се предам непријатељу. Али самном доведе дошао је и мој нераздвојни ратни друг — мој вранац „Дечко“. Од све моје имовине он ми је још једини остао — па и он ће сада самном прећи у непријатељеве руке. Зар он који је био најбољи сведок мојих подвига и мука — зар он да служи непријатељу? Да не бих само тај бол доживео је вас преклињући молим, поведите га са собом — нека би само вама служио.“

И послани изведе дивног вранца, уплетене гриве и дуга репа. Официр му приђе загрли га и пољуби у цветасто чело, предавши нам га са речима:

— Нека вам је Богом прост!

Ми кретосмо даље са црним вранцем на челу.

*

Заноћили смо у једној котлини, под столетним буквама.

Наша ватра баца своју титраву светлост на ужасно измршавеле наше коње, повезане крај наших двоколица и на нашу злослутну луталичку групу.

Недалеко од нас један изнемогао коњ мучи се да устане. Он улаже сав свој напор да се опет подигне, али се понова преврне и падне у првобитни положај, да опет отпочне свој узалудан рад. Но у том свом прекотрљавању он се све више ближи амбису који зјапи под котлином, где ће га снаћи смрт.

Тако је некако и са нама.

*

Идемо ко зна куда и докле, од ране зоре па до мркла мрака. Ноћевамо крај пута поред наложене ватре. Ах, ватра! — Они, који су осетили најжешће студи знају шта она вреди. Када ње нема ми смо као сужњи без сунца.

Кад њен весели пламен затитра у студеној ноћи, сви се окупимо око ње као деца око своје добре мајке и грејемо се, кравимо пексимит и кувамо кашу. А она титра пламинцима, греје нас поседале на пањевима и док нас сан хвата — у њеном плавичастом диму извијају се наше мисли о далеком дому, наше бриге за наше далеке миле и драге и наша прошла срећа . . .

Миодраг Миливојевић

Iznad moći

Naoružani sa alpiskim motkama, kraj konja kojima su se samo glave videle iz denjkova, napustismo ranom zorom Peć pustu kao zgarište. Ulicama još su dogorevale vatre od komorskih kola i drugih stvari, koje dalje nismo mogli nositi. U napadalom

snegu ličile su na velike krvave lokve. Pored njih su ležale izduvene konjske lešine, a kraj ovih kunjali su još živi konji, ostavljeni smrti.

Na izlazu iz varoši našli smo još strašniji prizor. Po čitavom polju oko nje videla su se velika zgarišta, razbacane kutije i sanduci od municije, obezglavljeni topovi, slupane kare: jedno veliko ograšje, gde je teškoća pobedila upornost.

Još dosta dobar put, kojim idasmo za Radovce i dalje na Žljeb, bio je sav zasut blehanim kutijama, punim municije i drvenim sandučićima sa šrapelima i granatama. Ušavši u dugu kolonu kolâ, osamarenih konja i vojske išli smo preko njih, kao i svi ostali, bez misli na opasnost od eksplozije i smrti.

Tada odjednom iza nas začu se vika:

— Sklanjaj! Topovi!

Pred nama se ukazaše naši stari topovi u četvornoj zaprezi — čitava baterija. Napred na konju — nikad svečaniji i nikad tragičniji, jašio je na svome crnom „Adži“ naš kapetan Ivan Katanić.

... Sinoć, dok besmo zajedno u diviziskom štabu, on se, i pored svega odvratanja od strane starešina i drugova, pred svima zavetovao da će i preko neprohodnog Žljeba izvesti čitavu svoju bateriju. Komandant mu je rekao:

— Ali vi to nećete moći izvršiti, ne zato što bi to zavisilo od vaše volje i vas, nego što je to terenska nemogućnost, a i konji neće moći izdržati. Nas sada čekaju kozje staze i gudure, kojima jedva ljudi i konji mogu ići, a kamo li topovi u zapregama?

— Ipak pokušaću — ostajao je uporan kapetan Ivan. Uradiću sve samo da baterija ne bude uništena. Moji vojnici ne pristaju da unište svoje topove, svoje stare drugove i kada bi ih na to prisilili. Uništiti ih za njih znači isto što i izvršiti samoubistvo. Oni hoće samo sa njima dalje, a bez njih nikako.

Komandant je najzad pristao, ali sa sumnjom:

— Možete pokušati, ali na svoju odgovornost.

I evo, kapetan Ivan Katanić pošao je na put da okuša svoju snagu u prkos ustremljenih vrhova i kozjih staza i razjapljenih ambisa koji nas čekaju. Vedar i pouzdan u sebe i u svoje preduzeće on nam sa svoga „Adže“, uz pozdrav, dobacuje:

— A mi ćemo ovako....

I ode u pratnji svojih topova, ostavivši nas za sobom. Mi u nizu nastavismo put dalje. Pred nama se sve više ocrtavahu istureni u oblacima snežni žljebški vrhovi. Na padini, koja nas je vodila njima, video se ogroman lanac od dvokolica, čeza, fijakera i osamarenih konja, kako se kao kandžama pripija i penje sve dalje i više. Za njima ostaje trag od popadalih konja, pomrlih vojnika i napuštenih kola, sronjenih sa strane. Suvi i ranjavi konji svakog časa su posrtali i padali. Niz se zaustavlja. Skidaju se stvari, iznemogli se konj gura u provaliju, pa se opet kreće dalje, umorno i klecavo.

Pred jednom većom uzbrdicom pala jedna bela kobila, koja ima skoro oždrebljeno ždrebe. Vojnici je uzalud pomažu: nemoć je svladala. Rasamarili su je, odgurnuli sa puta i hoće da povedu ždrebe, ali ono pokunjilo glavu, prišlo bliže svojoj paloj majci i, kao rešeno da kraj nje većito ostane, neće da ide. Vojnici ga teraju i tuku, ali ždrebe je ostajalo nepomično. Morali su da ga zaulare i da ga tako više vuku no vode. Dok je za njime kobila vriskala ono je često zastajalo, obrtalo glavu i žalosno se odazivalo majčinih vriskajima.

Tu, kod te uzbrdice, sustigosmo i kapetana Ivana sa svojom baterijom. Konji su već zapinjali. Topovi se sporo kretali. Malo se pođe pa se stane, i čeka da konji predahnu, te da opet krenu. Kad nas vide reče nam:

— Sad će oni, samo dok se odmore. — Pa prišav i sam prvom topu hvatao je za paoce od točka i sa svojim vojnicima uznosio top za topom uz strmen, vičući: „Napred, samo napred!“

Mi ga pređosmo nastavljajući u beskrajnom nizu put dalje, sve do noći, kada zanoćismo kraj vatre, sa strane puta. Jedan nam konj beše crkao i jedan nam se drug razbole, te smo sutradan kasno krenuli. Kapetan Ivan nas beše prošao sa svojom baterijom, koja je, i pored lošeg puta i mučenja oko izgurivanja, ipak odmicala napred.

Tek ga besmo stigli u jednom kamenitom tesnacu, gde mu se jedan top beše zaglavio, a konji u zaprezi popadali. Vojnici su otkopčavali zaprežnice i podizali ih, razranjavljene o stene pri padu, dok je on molio prolaznike da pomognu i zajedno sa njima sloške gurao i izgurivao top, hrabreći i vojnike i konje:

— Napred, samo napred!

Ali trećeg dana, kada ga besmo sustigli na jednoj strmenitoj vrleti, konji, izmoždjeni glađu i teretom, jedva micahu topove. Upinjali su svu svoju snagu, bili nogama o zemlju, vriskali od nemoći i padali da se više ne dignu. Top se svlačio unatrag i vojnici su ga jedva zadržavali, da sa sobom ne snese i zapregu u ambis. Kapetan Ivan ne beše očajan, i ako beše zabrinut. On tražaše nove konje, rasprezaše i sprezaše, no i ovi behu već slabi i nemoćni. Zalud su ih vojnici tukli, zalud i sami upinjahu svu svoju snagu i zalud kapetan Ivan hrabraše:

— Napred, samo napred!

Ostavivši ga tako, ovoga puta mislili smo da je očigledna nemogućnost izvući topove dalje, jer je u produžetku strmen rasla sve više i više, iznad moći i iznad svega, do u nebo. Sama pak klisura, kroz koju moraju proći, bila je uzana i ispresecana velikim stenama.

Kada stigismo do nje pred njenim ulazom čekala je već više časova na red masa stoke, dvokolica, vojske i bežanije. Mi ne ostasmo da čekamo, nego udarismo prekom stranom na sam snežni vrh. Krivudavom poledenom stazom ide neki puk. Ljudi su u traljama, polunagi i bosí, ali još sa zastavom na čelu.

U susret viri jedna koščata ruka iz snega i kao da pita: Kuda? No oni se ne osvrću na to, vuku obešene puške o ramenima i, ćutke, jedva izvlačeći noge, idu dalje napred.

Kod silaza u klisuru začusmo kako se kao grad po šumi rasu puškaranje. Ne znađasmo šta li to dole biva u klisuri i slazismo sa mukom strmoglavom nizbrdicom, da su se samari konjima svlačili na vratove. Od stena i leđa njihove noge su bile izranjavljene i na svakom su koraku posrtali. Morali smo da skinemo stvari i da prvo njih svedemo, pa da se potom vratimo za stvari.

Sâm ja ostadoh kraj denjkova da ih čuvam i to u strani puta, kraj jedne stoletne bukve. Okolo mene svuda je bila surova divljina, led, stene i gora pod snegom. Pak dole u stešnjennoj klisuri, odozgo sa strmene visine, video sam vrlo umanljene ljude i stoku kao kakav sprovod. Stajao sam i čekao, ne primetivši neke volove, koji su bez gospodara, povezani ularima, rastureno išli po šumi i suljali se nizbrdicom. Odjednom, sasvim blizu pred sobom, opazih tako ularima povezana dva vola: jedan sa jedne — drugi sa druge strane bukve, a konopac, kojim su povezani, tek što me ne beše obuhvatio oko vrata. Jedva sam imao vremena da se padom zaklonim za drugu stranu bukve. Čuh, kako se denjkovi otisnuše i kako se sa hukom valjaju, zaustavljajući se za panjeve i stenje; — i videh gde se jedan vo, usled zategnutosti konopca o bukvu, otisnu, stropošta i svalja pravo na mene. No u tom trenutku prekide se zategnuto uže i on poče da se sa kamenjem kovitla i survava u klisuru. Ali kako putanja, kojom se u nju slazi, vijuga i seče pravac njegova kotrljanja, to se on na njoj zaustavi, podiže i produži dalje put, kao da mu ništa nije ni bilo! Za njime, u isto vreme, bio je sišao i drugi vo i zajedno nastaviše put.

Kada ovo ispričah vojniku koji dođe da zajedno snesemo stvari, on, kao da se htela desiti kakva malenkost, sa čudnom grimasom, reče: „Gle, mogao si i da pogineš!“

Našavši jedva otisnute denjkove u silaženju saznah da je malo-predašnje puškaranje dolazilo od Arnauta, koji su nas prikriveni za stenjem, napali odozgo plotunima. U klisuri nađosmo i ranjene, i, dok se odmarasmo, očevidci nam pričahu o napadu.

Tada se u klisuri začu potmulo treskanje.

— Ivan! uzviknusmo svi u jedan glas.

Četiri para konja, kod kojih je svaki mišić bio napregnut, i preko stenja i velikih kamenova, dok su točkovi odskakali — vukli su kao ale top — čak i dovde dovučen. Kraj njega je, na jednom vojniku, jašio kapetan Ivan, koga prilikom napada Arnauti behu ranili u grudi. Oborene glave, ali još ne klonuo, on je još uvek vikao:

— Napred, samo napred!

Dragomir Prokić.

A L B A N I J A

Peć i Prizren bili su vratnice za arenu velikih stradanja, pred kojima se — da bi mučenje bilo strašnije i da bi žrtva bila veća — moralo uništavati kako državna tako i lična sva sprema i imovina, koja se dalje nije mogla nositi. U njima, i oko njih, ostala su zgarišta od uništenog materijala, pa se potom krenulo dugom povorkom dalje na Golgotu, da se samo iznad svih žrtava sačuva svetla i čista čast.

Sa vojskom je ostupao i izbegli živalj: deca, žene, starci, seljaci i građani. Kao velika narodna seoba išlo se u dugom nizu, uzanim kozjim stazama, preko ambisa i krševa, gde je morila glad, zima, bolest i sve ljudske nedaće. Išlo se, od rane zore pa do mrkla mraka, ostrvljenim putem od ljudskih i konjskih lešina. Jelo se meso sa lipsalih konja i glodalo korenje. Za vodu se topio sneg, i noćevalo se u snegu, da se katkad nikad više iz njega ne probudi. Smrt je bila najbliži drug i najobičniji događaj.

Tako se išlo i hitalo svim svojim naporima da se samo izbije na more, odakle je trebalo doći spasenje.

Drač i Medova trebali su da budu mesta, gde će se prihvatiti dotle preživeli naši ostaci. Francuzi sa Englezima bili su obrazovali pomoćnu bazu u Brindizi (Italija), a Talijani su obećali prenos najbitnijih potreba. No od ovoga svega nije bilo koristi, jer Talijani nisu bili preneli potrebnu hranu. Kada se i tamo stizalo nije se nalazila pomoć, koja je bila tako potrebna. Moralo se uvek ići dalje, preko isprečenih albanskih reka Škumbe, Semene i Vojuše i kroz urvine, gde su u zasedama napadali lakomi na plen Arnauti. Za sobom se svuda ostavljao trag od svojih nepobusunih grobova.

Tako su se naše žrtve nastavile i onda kada se najviše mislilo da se sa dolaskom na more bilo spaslo.

Skadar, Drač i Valona, videli su vrhunce naših stradanja. Po skadarskim ulicama i njegovoj okolini, kraj vatara, kao ostavljen neizbežnoj smrti, izumirao je naš narod, sa još uvek živom nadom i verom u spasenje. A iz Skadra se išlo u Drač da i tamo bude isto; — iz Drača u Valonu. Svim tim stranama nalaze se naši rasejani leševi.

Ali se i boso i golo i gladno ipak išlo. Posrtalo se i padalo; osvajavalo se do pomrlih drugova; ludelo se od bolova i umiralo, — mnogo umiralo, no i umirući još se uvek čekalo svoje spasenje.

Albanija je naša najužasnjia kosturnica. Ona je vrhunac naših muka i stradanja: najveća naša Golgota i naše najstrašnije Kosovo.

Kosta Milivojević

U Albaniji

Iz dnevnika jednog od naših učenika.

— „Mamo, ja sam gladan; mamo, daj mi malo hleba. Hladno mi je; pokri me, mamo!

„Ja se okretah. Iza mene u snegu ležala je majka mrtva. Jedan mališan, prigrčen na njena nedra, tražio je da doji. Pored nje, jedan dečak koji je mogao da ima tri godine, stajao je i tražio da ima hleba. Ona je izdahnuła, držeći dete na svojim nadržima. Njena usta su bila ostala poluotvorena, verovatno posle poslednjeg poljupca, datog svojoj deci. Vetar je bio rasturio njenu divnu kosu po snegu. Oči su ostale otvorene — i ova smrt je bila užasna, još užasniji pogled ovih crnih i sledenih očiju. Možda je to bila žena nekog od naših valjanih boraca, koji je bio umro kao heroj, obeležavajući svojim kostima buduće granice velike Srbije, dok je njegova žena našla smrt u snegu, nemoćna da pomogne svojoj deci.

„Podnarednik koji nas je pratio, uzeo je oba mališana u svoje naručje, odstranio je nepomično telo sa puta i napravio nad njim humku od snega. Mi produžismo svoj put. Ne sećam se više šta se desilo zatim. Znam da smo išli nekuda i da smo se žurili, znam da je glad i smrt vladala u kraju koji smo prolazili i da su bezbrojne ljudske lešine, oglodane od pasa, ležale desno i levo od nas“.

(Sa francuskog D. P.)

R.

Две ледене сузе

Бива да тешки тренуци губе своју схватљиву подлогу, иду ван времена и простора, и у животу се зову „удес и удар судбине.“ Паклени ужас кроз пусту Албанију зна за многи такав тренутак. Мучно и једино питање, које се тада стављало и себи, и другу, и Богу, — бејаше: докле и куда? . . . Али, . . . небо је ћутало, камен је ћутао, а војник кретао даље! . . .

Тромо је зимско вече. Кривудава, очајно дуг, на снежној подлози пут изгледао је као змија, црна и дуга змија, која се грчи, стеже, палаца, све више свија, и краја нигде нема. Мрак и мраз најбрже тим путем иду и најпре заосталог путника, авај, . . . стижу! . . . Претучен путем, преморен глађу, он је дрхтао од студи. Крупне и празне, његове гладне очи као да гутају мрак. Пред њима брда играју, потоци лудо скачу, стене се махнито љуљају, ветрови бесно урличу а пут се очајно протеже. Ах, многи савијутао он је до сада обиграо, многи је ћувик и много брдо превалио и прешао многи поток који се пени, бруји, грува и буса силно, — баш као очајна душа, пред ноћ, уморна, сама! . . . Мала подина, заветрен кутак, пригушен високом стеном, као да ноћиште нуди ономе који већ дуго није видео крова; као да огњишта пружа очајном, самом! . . . А ветар све жешће хуче, одозго, с високе Крабе. И он застаје овде. Везује своје коњиће за две црне шибљике. Укоченим рукама — уз неспретан али брз покрет, цупкајући — облета их и распрема. Тимари их руковом сена и покрива топлим ћебетом. И они жудно хржу, нервозно климају главом, — грицкају жељно мирисни откос сена. Са њих се диже пара, топла и густа, и његов слабачак дах губи се у њој као пригушен уздах у општој народној беди. И док се с његових, прокислих ногу лагано пела студ, ледила срж кроз кости, кочила клонуло срце, — лице му жаром пламсало а очи жудњом гореле дубоко, вулкански силно! . . .

Сада клече крај стене, разгрте снежни усов и стави мало сенца између два-три иверка, крај трулог дебла у јами. Затим раскопча шињел, направи њиме заветрину; обгрли мртво огњиште и кресну огњилом. Ну ветар силно пухну и први крес утрну. За њим други па трећи, за тили часак модар пламичак заче. Поче и да пуцкара. Пламичак румен лизну,

те влажне цепке зацвилеше у мраку. Ускоро букну јаче, ватра поче да лиже, огањ да суче. Не прође дуго, огњиште стаде да пламса, дебла у чвору да прште а пањ ружама да цвета! . . .

Сео је на леден камен, узвалио на пласт сена и разгрејао двопек. Загледао се у ватру, загризао, па одмах стао: „Сутра је Свети Јован, — слава и крсно име! . . .“ Ветар јаукну јаче и суво лишће, у ковитлац над ватром, летело је над њиме: „И, . . . место славске свеће, самртна воштаница на моме дому, можда, Бледога Свеца греје! . . .“ Старо, уморно дебло догоре, пуче па клону, а сјајне искре — као рој очајних мисли — извише се кроз пламен и, хотећи чак у звезде, утрнуше у мраку! . . . Мук и тишина наста. С искрама одоше мисли, а с ветром престаде уздах. Сан се латано краде! . . .

. . . Дошао је до свог прага и чује топли жамор у своме старом дому. Хоће да крочи, ал' се следила нога с далеког, тешког пута. Хоће да куцне, — укочила се рука с пушчаном леденом цеви. Хоће да каже, — занемео је језик пред маглom тихе слутње. Хоће да види, — устрепериле очи пред чаром блиске среће. Хоће да кликне, — ужљуљало се срце пред славом и пред Славом!! О, зар да клоне, никада клонуо није?! . . .

Уведоше га у кућу, посадише на трonoжац, — под живим очевим кровом. И суве руке његове старе мајке милују га по коси, а сестре грле и љуба кришом топлим погледом љуби. Донеше сува грожђа са оне старе вењке, па колача од шљивâ, па пекмеза, ораја, лешњика, јабука, — свега. Нуде га кољивом медним и служе жеженом ракијом. Он неће, . . он дрхти, . . . он стрепи: „Сит сам, пресит сам, хоћу да видим сина, ох, сина, свога сина! . . .“ И док су званице тихо, у пуној гостинској соби, пред иконом и кандилом певале: „Мно-га-ја Ље-та . . .“, осетио је ратник и дуги путоломник више него сва одличја на прсима јуначким — синовљев откуцај срца, највећи победни венац — на челу пољубац његов, а око врата нежан додир дечијих руку са писмом што је мали писао „Великом Оцу! . . .“ И реч се откиде топла: „Гладне су очи моје, жедно је срце моје тебе, о, тебе, сине!!! . . .“

. . . Месец у слутњи цепти, звезде од страха играју. Небо се кроз лед цакли. Мраз тешким сврдлом сиње камење буши. Стење се цепа, а огањ једва дише. Откинули се коњи, па пришли до уз ватру. Извлаче испод њега задњи навиљак сена, грицкају жудно, — пухајају га у прса, а он грљења сања! . . . Траже већ последњи двопек, — следовање за сутра, место колача славског! . . . Он спава, . . . груди се надимљу

срећом. Две крупне сузе на бледом лицу сјаје. Огањ се гаси, — топле се сузе леде и према тужном месецу бивају све више сјајне, све сјајније и лепше, — лепше од сваког бисерја!

Светозар Миленовић

Kraj zagašene vatre

Ispod jele, kraj zagašene vatre, naišli smo na nečiji leš. Ko zna ko je to bio? Na njegovom licu, okamenjenom u užasnom grču, jedva se raspoznavao čovek. Iz poderanih cokula, umotanih krpom, virili su krvavi i premrzli prsti. Blatnjavi šinjel, progoreo na više mesta, otkrivao je naga kolena, sva u ranama. Oko vrata stajao je još komad od košulje sa prostim seoskim vezom, i pod njim krajičak od amajlije, sa žutim krstićem, što mu je, sigurno, majka dala na polasku u rat.

Više ga nema od čega čuvati. On leži sada miran i ukočen, sa pogledom za daljinama. U jednoj je ruci čvrsto stegao pušku, a u drugoj, koju je prineo do samih rastvorenih usta, drži, u mesto hleba, komad crnog ugarka.

Kosta Milivojević

Gavranovi

Graknu gavran na jednom ćuviku,
Jer je čudna zadobio plena:
Živo srce išcupô vojniku,
Najhrabrijem vitezu iz rata.

Drugi graknu sa krvavih stena,
Iznad kuće jednog Arbanasa;
On je lepšeg pronašao plena:
— Dva mladića, dva rođena brata....

Treći na to od nekuda stäsa,
Uzdiže se ka snežnome visu
I nad jednom provalijom stade:
Graknu dvared, pozva družbu crnu,
I jato se crnih tica zgrnu
Na pir kakav još videle nisu!...

— — — — —

Pesmo crna, naš veliki jade,
Pratioče Albanskoga puta,
Ne pričaj mi ko tu jutros pade!...

Jer tud idu, srca rastrgnuta,
Legioni dece Prometejâ —
Tvorci strašnih, novih epopeja.

Trifun Đukić

Grob u Albaniji*

Evo jedne humke sa svezanim krstom,
Niko neće znati koga ona skriva.
Ostavio sreću i čar rodnih njiva
Pošao sa verom pobožnom i čvrstom.

A mutni od kiša potoci nadošli,
I žalosnu sliku ova humka baca:
Iz zemlje je ruka pružena mrtvaca,
Pokazuje pravac kud su živi prošli.

Milivoje V. Knežević, uč. VI. r. g.

* Prvi put štampano u „Srpskim Novinama“ na Krfu, 1916. g.

Записци из бележника

... Око нас свуда гореле су ватре као да су звезде падале са неба. Завејани снегом ишли смо кроз кланац са коњске лешине на лешину...

А кад нисмо могли даље зауставили смо се поред пута крај једног скрханог бора. Разгрнули смо снег и наложили ватру. Коњи су јели буково грање и глодали кору са стабла, а ми смо кравили последње комаде пексимита. Били смо жедни, а воде нигде није било. Онда смо чутурицу напунили снегом, загревали је над пламеном и тако толили жеђ.

Затим смо полегали у снегу на прострто јелово грање као бескућници и скитнице, док се око нас свуда белио снег и светлудале ватре, као да су звезде биле падале са неба.

*

Идући истим путем, код једног тешког прелаза преко јаруге, пало је шест коња — сва шест мршави од глади и рањави од терета, који су дотле носили.

Једна иста судбина, на овом стрвном путу, изабрала им је и једну исту јаму, у којој су у паду измешали своја тела и ноге и главе и сада изгледају као један једини коњ са шест глава.

Сваки би од њих хтео даље да иде, упире грчевито ногама о каљаво тле и пропиње се, али немоћ, као страшна сила, приковала их је на томе месту и они узалуд ржу, вриште и подижу се.

И тако остављени смрти, раститраних грива и устремљених глава, са предњим ногама чврсто одупртим о земљу, вриште и ржу — жељни да полете на даљи пут. — У тим часовима својих узалудних покушаја личе на шестоглаво чудовиште из бајке.

*

По пустим и мочварним скадарским пољима пропадају беспомоћно некада силовити коњи и велики јунаци. Тако је данас смрт постала природна ствар да се и не ужасава, када се осване до мртвог друга.

Ћути се с болом и своде се очи да не гледају ужас. А унутра: блистају као најсветлије звезде сећања, сећања, сећања.

Сва су ту лепа, мила и нежна. И у тим часовима заборавља се јад који ломи дух и у полу сну се пева и плаче у исти мах, као пренети у далеко детињство, са песмом саосећајном и болном:

А што шијеш, стара мајко,   Зашто ломиш старе руке
Црвен сарафан?   Кад је узаман? —

И сузе капљу, да гасе жар — сузе горке и очајне....

*

Глад, која гони да се украде и убија, натерала је људе да и по буњиштима траже храну. Испијени до костију лутају, као живе мумије, улицама и купе за храну сваки отпадак што на путу нађу.

Са муком и по скупе новце ја и мој друг купили смо један ћурећи батак и севши на неким рушевинама крај пута, халапљиво смо јели. Нисмо ни приметили два бедна заробљеника, који су се до нас бојажљиво привукли и нешто жељно ишчекивали.

А када бацисмо добро оглодане коске тада, у исти мах, обојица као пси стрчаше за њима, грабећи се и гушајући се ко ће више узети.

Један који је био јачи оте из руку слабијег и, са животињском халапљивошћу, поче зубима да глође и крца бачене кости. А слабији га је болно посматрао са погледом који му је завидео на такој добити, па се савио да покупи најситније комадиће, које јачи не беше узео. —

*

Већ смо се били удаљавали од валонске обале и наша је лађа почињала да пуном паром руби море. Пропали и бедни, после дугодневног пута — стајали смо на крову и гледали за земљом, од које смо се сасвим почињали да удаљујемо. Сви смо погружено ћутали. Одједном као крик нас свију један наш војник — најбољи певач у целом пуку — силно запева и његов бол расу се морем:

Тамо далеко, крај плава Дунава —

Тамо је земља моја, тамо је Србија.

И то нас потресе да сви извадисмо своје рупце и бри-сасмо своје очи од суза, у сусрет сунцу које је залазило.

Никола Тодоровић

that is good.
John

В И Д О И К Р Ф

Најзад, после двомесечног дано-ноћног повлачења, издржавши надчовечанска страдања преко албанских кршева, наша преостала војска, са избеглим живљем - у највећој беди избила је на Јадранско Море. Попадала је на обалу као сморено јато птица селица и изгледала на пучини јављање спасоносних галија, које нису долазиле. Савезници су правили питање ко ће је где и како примити, а Италија је још стављала услове, док томе свему Русија није учинила крај својом интервенцијом. Један део најбеднијих испраћен је из Драча, а остатак је ишао све до Валоне, где се укрцао у француским и талијанским лађама за Крф.

Тако је већ почетком јануара 1916 године наша војска почела да пристиже на одмориште и опорављање под шаторима, у сенци крфских маслина.

*

Но ту су нашли уточишта само здравији. Велики број наших храбрих ратника, сустао од дугих штрапаца, исцрпен од глади и зиме, још је на лађама отпочео нагло да умире. Код искрцавања већ је била маса њих који су са првим кораком, клонули и немоћни, падали на обалу.

Такви болесни војници издвајани су и одвођени на Видо, једно пусто и каменито острвце спроћу Крфа, са рушевинама једне старе енглеске тврђаве и са неколико колиба и штурих дрвета. Ту су их дочекивали француски марински лекари са бродова у затону, који су, под најнеповољнијим приликама, предузимали лечење над њима.

Први болесници који дођоше на Видо беху регрути. То нису били више људи већ изгубљена бића без свести, живи лешеви, фантоми, сенке. Лица им беху измучена глађу и црна од дима са ватара, крај којих су у путу ноћевали. Тела и удови, у комађу преостале одеће и обуће, беху сама кожа и кост, где је милело рој ваши. Једини знак њихова живота био је пригушен, болан јаук, који су несвесно понавњали као дозив некое далеком, нечему изгубљеном. Немоћ им је одузимала покрете, глас, живот — све. Беху то очајни бродоломници.

Затим је пристизало све више и више, у по неколико лађа дневно, а ни склоништа, ни лекова, ни других средстава није било за њихово лечење. Тада су Французи, помоћу весала, даски, греда и великих лађарских платна са ратних бродова у затону — створили четири велика шатора, где су се како тако наши војници заклањали бар од зла времена. Ови шатори су се налазили између зидова старе разрушене тврђаве, а били су ниски и дуги као читаве касарне. У њима је гушио гадан смрад и ваши су са платна као кишне капи падале.

На овом острву, под ова четири велика шатора, одиграо се на најјезивији начин епилог наше албанске трагедије. Једва доношени са обале војници су још у путу умирали. Оне који још беху живи, смештали су у ублатњављено сено, без покривача, неге и лекова. Ту су, већ начети заразом, зрнима и ратним недаћама, беспомоћно умирали велики ратници — наши честити сељаци. Незаситљиво изгладнели пре сваког лека тражили су хлеба, много хлеба, а обамрли желуци нису примали никакву храну. Умирали су осуђени на неминовну смрт без спасења. Њихова костурава тела, црно-тамна лица и издужени мршави удови кочили су се, згрчени у боловима који су их раздирали. Живот се гасио као свећа која дотрне. Помор је беснео . . .

Њега је пратила тешка приморска киша, урнебесна бука мора и јак силовити ветар који је носио шаторе, а ноћу, су злокобно кукале совуљаге. Све као у језивој причи, као у Дантеовом „Паклу“.

Не далеко од ових шатора, на једном широко разастртом крилу, ограђеном жбуњем, налазила се капела. Ту су из њих доношени лешеви

— и слагани у пирамиде које су стално расле. По сто и педесет умирало их је дневно. У почетку су сарањивани на острву, али острво је било мало, а гробова много. За њихову гробницу изабрано је море. Тада су их сносили на обалу и слагали као саломљено дрвеће на камару, коју је затим односила једна нарочита укупна лађа, да их са врећама испуњеним гвожђем и камењем или са великим каменом, привезаним за ноге — сахрани далеко на пучину у море — без гроба, без крстаче са именом, без знања њихових драгих у далеком завичају.

Тако су завршавали свој живот велики јунаци без умора и пораза све до средине фебруара, када је са великим напором и бољим условима најзад помор био заустављен.

Због таквих силних жртава смрти Видо је названо „острво смрти“. Наших гробова има и по Лазарету — и на Крфу по кутовима Говина, Ипсоса, Светог Матијаса и других места, али Видо је по броју и страдању жртава, најјезовитија и натрагичнија наша гробница. Колико је ту наших људи нашло своју смрт незна се тачно, нит ће се икад знати. „Острво смрти је било грандиозан жртвеник, где су горели читави крајеви Србије.“* Рачуна се да је са помрлим на Крфу страдало око тридесет хиљада наших војника. Неколико „дивизија смрти“ заспале су дубоким сном на Крфу и Виду и по дубинама мора око њих...

*

Лепи и зелени Крф — и ако и он тужан и болан по нас, — на супрот Виду „острву смрти“ — био је наше „острво спаса“. Он је после нашег народног бродолома његовим надживелим остацима дао спасоносно уточиште. Под његовим небом, на његовој земљи, у сенци његових маслина крај мора, наша је намучена војска, укрепљена и реорганизована, подигла и повратила себе. На њему је после нашег слома почела да васкрсава као феникс наша клонула снага за нову борбу и нови живот. Он има значење нашег Арарата.

Видо је наше „острво смрти“, а Крф наше „острво спаса“.

Миодраг Миливојевић

Na obalama jonskim

O Krfe! Sa ustremljenih galijskih galija pozdravljaju te oni, koji su nadživeli smrt svoju. U senci tvojih maslina daj nam samo malo odmora i mira da zalečimo svoje rane i okrepimo svoja premorena tela, pa da odemo kao što smo i došli. Jer nama nema pokoja, dokle god čujemo vriske naše dece, žalbe naših sestara, zapevke naših majki — plač naše cele zemlje, porobljene od neprijatelja.

*

Ovo nebo, koje je nad nama, nije plavo kao nebo naše domovine. U mesto mora mi bi hteli da nas okružuju rastalasan zlatna žita naših dalekih njiva. Za nas ovo cveće nema mirisa i ptice ovoga ostrva tužno pevaju nama. Mi čeznemo za nezamisljivim lepotama naših zavičaja. Misao na našu rodnu grudni u snu nam ne dâ spokoja. I naš je san bol. Zavijene majke, u dugim crnim haljinama, prilaze našim šatorima i dugo nad nama plaču. Ojađene sestre, raspletениh kosa i uplakane, preklinju nas da dođemo. Svoje očeve vidimo ponižene i osramoćene.

* Dr. Vlad. S. Stanojević „Preko Albanije na Ostrvo Smrti“. Beograd. 1921. Str. 4.

Sa vriscima koji rardiru dušu dolaze nam naša mala deca i daju nam u naše umorne i ranjave ruke mačeve sa kojih još kaplje krv.

Kao cvetovi u jesen kad zacari mraz, tako umiremo nečujno i naglo.

Na groblje kraj kapele svakoga dana odnose ostrvskim putem umrle preko noći, koji su zavijeni u žuta šatorska krila. Pored još svežih redova humki, sa prostim belim krstačama, kao da se nikad ne umanjuje gomila mladih ugašenih života. Svi su mladi i lepi, sa ukočenim pogledom za daljinama. Leže skrhaní kao orličí polomljenih krila. Njihov pogled priča o podnebesnim letovima.

A na poluotvorenim, smrznim usnama kao da se okamenio krik, koji su do poslednjeg daha nosili u sebi — krik beskrajne čežnje za dalekom domovinom.

Piramida od naših leševa raste do u nebo kao spomenik smrti. I kopno i more i sav vasijski prostor postali su naša grobnica. Svim stranama sveta, kao dogorela kandila, gase se naši napaćeni životi.

No i naslonjeni na svojim skrhanim mačevima, mi smo još uvek junaci, koji se sa dušom bore ali ne umeju da mole i plaču.

Ostavili smo otadžbinu. Narod je ostao u jadu i bedi dušmaninu na milost i volju. U očajnoj borbi izgubili smo svoja najdraža blaga. Na našim obesvećenim svetinjama zacerio se obesni Satana.

Sve smo pogubili — ali svoje ideale izneverili nismo, svoju veru izgubili nismo, na svoju čast pljunuli nismo — sebe i tebe, nesrećna otadžbino naša — nismo zaboravili, niti ćemo ikad zaboraviti.

Dragomir Prokić

Pesma o svojima u ropstvu

— Spevana od vojnika na Krfu —

Da li znate i da l' se sećate:
Ima tome tri godine dana
I još više dobra polovina,
Kad kretosmo, braćo, u

izgnanstvo.

Ostavismo zemlju i zavičaj
I u njemu svoje bele dvore —
Bele dvore na vernim ljubama,
Na ljubama na milim sestrama
I u njima svoje stare majke
I još više decu prenejaku.
Ja sam tada, braćo, ostavio
Vernu ljubuu u cvetu mladosti,

A sa naša dva nejaka sina:
Božidara, malog Veselina;
I sa njima dvije ćeri male:
Ljubosavu, nejaku Zagorku.
Prođoh s braćom malu Goru Crnu
I nesretnu Albaniju pustuu
Sve pitajuć' za Krfsko ostrvo.
Kad sam mlađan Krfu prebrodio,
Pod maslinom šator razapeo
Ja utonuh u pretešku tugu:
„Šta li radi moja verna ljuba?
„Šta li rade dva nejaka sina?
„Da li cvile dve mi ćeri mile?

„Da li su se uželile baba?
 Tako traje dve tri nedeljice,
 Niti ijem, niti vino pijem,
 U obrazu jadan potamnio,
 Kao da sam lež'o u tamnici.
 A kad treća nedeljica dođe,
 I četvrta poče prolaziti
 Siv mi soko pade na koljeno.
 To ne bio soko, tica siva,
 Veće knjiga iz zemlje Srbije,
 A od moga prebeloga dvora.
 Knjigu piše verna mi ljubovca:
 „Oj Milane, dragi gospodaru,
 Da l' si čuo, kad vidio nisi,
 Da je Mačvu tama popanula?
 Nije tama oda zla vremena,
 Ni godine što roditi neće;
 Već je tama od pra puščanoga
 I topovskih prokletih granata.
 Puška bije srca patriotska,
 A granate kuće razvaljuju.
 Moj Milane, mio gospodaru,
 Da l' si čuo, kad vidio nisi,
 Da su naši dvori poharani,
 Poharani ognjem popaljeni,
 Iz riznica blago pokupljeno,
 Iz harova konji odvedeni?
 Sad se Živka, tvoja verna ljuba,
 Tankom likom jadona opasuje;
 Dečica nam bosonoga ide;

Kako koje tužnoj majci dođe
 Tako traži hleba i babajka.“
 Kad sam, braćo, knjigu proučio
 Potekoše suze niz obraze
 K'o potoci posle kiše burne.
 Srce pisnu, duša zajauka;
 Udrih perom u obraze blede,
 Iz obraza krv poteče rujna,
 Krvlju pišem, a suzam' zalivam:
 „Počuj mene, moja verna ljubo,
 Knjigu tvoju, tužbalicu mućnu,
 Sa suzom sam, mladan, proučio,
 Sve video šta u njojzi pišeš.
 Ne brini se, nemoj tugovati!
 Ako su nam dvori poharani, —
 Poharani, ognjem popaljeni —
 Ja ću bolje dvore sagraditi,
 Ako Bog da te s bojišta dođem;
 Što je nama blaga odnešeno,
 Iz harova konji odvedeni,
 Ni zato se ti nemoj brinuti:
 Još u meni mlado srce bije,
 Još su ruke zdrave i junačke
 Sa njima ću blago zaraditi
 I harovi konj'ma popuniti; —
 Već ti čuvaj dva nejaka sina
 I dve ćeri Ljubu i Zagorku,
 Da ih babo kako ne izgubi:
 Sinci će nas, ljubo, utešiti,
 A ćeri nam dane veseliti.“

Čuo i zapisao od vojnika N. N. D. O. L.

Наличје

Војници српски, писаће се да сте
 На пољу части мрети гордо знали,
 И као сунце да витештвом сјасте
 И онда кад сте у изгнање пали.

Лице ће сјајно са медаље ваше
 Засенит' стара опевана дела;
 Највише ви сте што векови даше;
 Несравњен венац борба вам је сплела.

Ал' свако лице и наличје има:
 Потомство да л' ће појмити и знати,
 Да сте ви често завидели псима
 Под страшним болом који славу прати?

Чеда Новаковић

O K U P A C I J A

Još u početku rata, prilikom svojih prvih napada na Srbiju, Austro-Mađari su dali strašne dokaze o svojoj bezobzirnoj borbi protiv našega naroda. Bombardovanje Beograda, Šapca, Smedereva i pokolji po Mačvi i Jadru užasni su svedoci njihovih krvoločnih postupaka.* Oni će naročito za vreme trogodišnje okupacije u celoj Srbiji ispoljiti sav svoj bes bezdušnih zavojevača.

Pošto se naša vojska povukla preko Albanije na Krf i dalje na solunski front, zavladaвши svom Srbijom, Austro-Mađari i Bugari su je kao svoj plen podelili na dva dela, zavodeći režim krute sile i svirepa nasilja. Okupirana Srbija je smatrana kao kolonija, koja se mogla iskorišćavati kako se htelo. Zalud su Austro-Mađari uveravali naš narod svojim naredbama da se oni bore „samo protiv vojske, a ne protiv srpskog naroda“, savećujući mu red i mir i obećavajući mu blagostanje. Baš protivu toga naroda oni su se najviše i borili, pljačkali ga, internirali, besili i, na sve moguće načine i svim mogućim srestvima, radili na njegovom utamanjivanju.

Oskudice je bilo u svim životnim potrebama. Lična sloboda bila je ograničena na minimum. Na dan moglo se pojesti samo dvesta grama brašna. Našem novcu bila je svedena vrednost na polovinu. Pod zaštitom okupatorske vlasti neprijatelj je na kakav još ne način pljačkao narod i iznuđivao mu novac. Viđeniji ljudi, kao i oni koji bi bili sposobniji za otpor, internirani su u daleke lagere po Mađarskoj i Češkoj. Za malu se krivicu besilo. Zbog rdavog postupanja okupatorskih vlasti odmetalo se u goru. Naš je jezik zabranjivan, ćirilica proganjana, a knjige oduzimate i spaljivane. Sav naš duhovan život bio je paralisán. Naš narod je bio lišen svega i kao bespravno roblje ubijan je i fizički i finansiski i duhovno.

Više se nije bilo gospodar ni svoga doma ni svoje porodice, pa ni sebe sama. Živelo se u stalnoj opasnosti, koja je nad svaćijom glavom visila kao Damoklov mać. Obesni neprijatelj, pred našim očima, razarao nam je ono što nam je bilo najsvetije i najvrednije, a mi nismo mogli da tome stanemo na put. I ta nemoć bila nam je najveći ból. Pogruženo se ćutalo i grcalo u svome jadu. O svojim izbeglim pred neprijateljem jedva smo po što god saznavali. Pouzdanih vesti sa bojišta nije bilo. Većinom to behu hvalisave laži u neprijateljevu korist. No ipak se situacija na bojnim poljima osećala i pratila sa grozničavom pažnjom, iščekivajući uvek ono „veliko“, u šta se ćvrsto verovalo da mora doći i radi ćega se mirnije patilo. — I ono je najzad došlo.

Tako su austro-ugarske vlasti u okupiranoj Srbiji uvodile „modernu kulturu“ i „blagoslovene reforme“.

*

Ali ono, što su nad našim nezaštićenim stanovništvom poćinili Bugari u svom okupiranom delu, premašuje nedela Austro-Mađara.

Stavši na gledište da je Morava, i po etnografiji i po istoriji, njihova oni su po svaku cenu, to što nije bilo istina, silom hteli da ostvare. Kada je na sve njihove pokušaje stanovništvo ostalo uporno, bilo im je jasno, da dok takvog stanovništva bude, dotle Morava neće i ne može biti bugarska. Trebalo je ili menjati ili uništavati stanovništvo i oni su to na najvarvarskiji način radili. Otpočeli su sistematsko istrebljenje srpskog naroda u svom posednutom delu. „Srbije može biti, ali bez Srba“ izjavio je početkom 1916. g. bugarski predsednik vlade Radoslavov. „Sve što je sumnjivo treba da se smakne sa ovoga sveta“ — glasilo je jedno bugarsko naredenje.

* O ovome treba videti knjigu Dr. R. A. Rajsa: „Zloćinstva Austro-ugarske vojske u severo-zapadnom kraju Srbije“.

Prvi koji je bio na udaru bila je inteligencija najbliža narodu: sveštenici, učitelji i drugi viđeniji ljudi, a zatim ostalo stanovništvo. Po raznim mestima nalaze se ne njihovi grobovi nego mogile i kosturnice. Takva je naročito poznata Surdulica, gde je, puškom, nožem i bajonetom, poubijano na tri hiljade nevina stanovništva. Prilikom ubijanja Bugari su upotrebljavali najgroznija srestva i najmučnija zlostavljanja. Ubijanju je gotovo uvek predhodilo mučenje. Na leševima nalaženo je po sedamdeset i pet uboda. Drali su ženu, kovali u kazanu živa čoveka, naticali na kolje, besili strmoglavce, zavlačili u usijanu peć, premlaćivali motkom i mokrim konopcima i t. d. — svireposti koje prevazilaze ljudsku zamisao. Uz ovakva mučenja dolaze internacija, pljačka, konfiskacija imovine i kulučenje, no od svega najteža je bila moralna tortura. Bugari su, na sve moguće načine, prisiljavali naše stanovništvo da se odrekne svoje narodnosti i da je zameni bugarskom. Sve što je bilo srpsko trebalo je uništiti ili pretvoriti u bugarsko. Naši spomenici, sa promenom natpisa, postajali su bugarski. Naše crkve i škole pretvorili su u bugarske. Naša deca su naterivana da uče bugarske škole, dok je naš jezik najstrožije zabranjivan. Sve je to dovelo do narodnog ustanka u Toplici i Jablаници, koji će sa velikim žrtvama biti ugušen.

Tako je svom silom i svakim nasiljem rađeno na bugarizaciji našeg naroda i po cenu njegova istrebljenja i velikih kosturnica, koje će ostati dugo da pričaju o zloglasnoj tiraniji bugarskih okupatora.

Jovan Petrović

О узроцима народног устанка у Топлици и Јабланици 1917.

Кобна 1915. година даровала је и Топлици и Јабланици злу коб — завојеваче Бугаре.

Са отступањем последњег заштитног одељења наших проређених пукова — отступила је и слобода, а све ређа артилеријска грмљавина беше посмртно опело Топлици и Јабланици.

Али су се зато на муци познали јунаци. Народ навикнут на муке није клонуо. . . .

Одмах по окупацији аустро-угарске и бугарске окупаторске власти поделили су на два неједнака дела Топлицу. Северни, мањи део, с половином Куршумлије, задржали су аустро-угарске власти, а југо-источни већи део са Јабланицом бугарске власти.

Шовинизам Бугара још одмах је избио. Прва им је била брига да све затечене српске књиге, списе и писмене документе униште, што су без милости вршили. Чак и тапије на имања — спаљивали су! Скромни камени споменик на куршумлијској пијаци, подигнут за време владавине поч. Александра I Обреновића, палим борцима у рату за ослобођење и уједињење 1876—78. г. унаказили су као прави варвари. Сви натписи на споменику после једне ноћи — осванути су излупани; народ је целе ноћи слушао ломљаву. Ношење народне капе — шајкаче — забрањено је под претњом интернирања, па и убијања.

Заостали оболели и рањени војници Топличани и Јабла-

ничани. још неприбрани од чуда, апатично су посматрали. Но здравље, присебност и народна свест почела се враћати. Видело се да се даље тако не може.

А кад је дрскост бугарских окупаторских власти превршила сваку меру, кад су власти забрањивале српско име, српску славу, српски говор онда се народ запитао: шта сад? Почине стара српска песма: „Пушка по среди па хајд' на — Бугаре! . . . .“

Већ у лето 1916. г. долазим са солунског фронта као дугогодишњи четнички војвода у Ст. Србији и Македонији, да се драговољно ставим на чело незадовољника и спречим денационализирање нашег народа — пушком и бомбом.

По четничким правилима изведем успелу организацију. Све бивше наше војне обвезнике, који су ма из којих разлога заостали код својих домова или добегли из заробљеничких логора — тајно мобилишем.

Оружја и муниције, још од отступања наше војске, остало је у изобиљу и сваки се је обвезник снабдео.

Особиту услугу у томе чинила су нам деца и жене, које су прикупљале по шумама скривено оружје, муницију и експлозиве и предавале организацијама. . . .

Мање десетине крстарице су по Топлици и Јабланици и бодриле патнике.

Организовање пренесем и у округ врањски, нишки, део тимочког, крушевачки и у косовску област до албанске границе. У организацији сам имао близу 17.000 људи, међу којима је био приличан број Руса-добеглица. Нису изостајали ни понеки свесни Бугари, осведочени славенофили, присташи југословенске идеје.

Тако је све било спремно за ново крваво крштење, за топличку Голготу, за народни устанак.

Револт нашег народа Бугари осетише, али му узрок не хтедоше отклонити. . .

Да отклони заслужене последице овакве своје завојевачке политике, а и да попуни и спасе своје проређене војничке редове на солунском фронту, бугарска влада, у споразуму са Врховном Командом, упути апел „Бугарском Народу у Моравској области“ (цинизам), како треба отаџбину Бугара спасавати и помоћи. Тајним наређењем обавесте све среске начелнике да ће се из редова здравих и способних људи у „Бугарској Морави“ рекрутовати војници за „ослободилачку блгарску армију“.

Среске власти издају наредбе општ. судовима да припреме рекрутне спискове и поднесу рекрутној комисији која је имала доћи почетком 1917. г.; дакле, у зиму, да се Срби не би противили и одупрли оружјем, или се одметнули у гору.

Преко својих повереника био сам тачно обавештен о овој намери бугарских власти.

Тајно позовем на саветовање истакнутије личности међу организованима.

На састанку решимо да се Бугарима омете план — по сваку цену. Јер дозволити да Топличани и Јабланичани уђу у редове бугарске војске и да се боре противу своје браће, очева, рођака — Срба на солунском фронту — био је апсурд. Такав срамни жиг на себе ми нисмо могли примити. И коцка је бачена. Све је било спремно за отпор.

Десетине, водови, чете и батаљони били су формирани. Само се још очекивало да бар у последњем часу бугарске власти одустану од акције. То нису учинили....

Првих дана месеца фебруара 1917. г. снег је покривао вулканску Топлицу и Јабланицу, као да је Бог хтео да угаси револт. Било је тихо као пред буром, а црни облаци пуни електрицитета скупљали су се над Топлицом и Јабланицом, да наговесте страховиту буру....

Куршумлија је прва дала сигнал на узбуну. Ту је пукла прва и последња усташка пушка.

*

На глас да је рекрутна комисија дошла у Прокушље и Куршумлију све се кренуло. Сви здрави и способни људи и по неко женско — одоше у планину на своја зборна места. Гора, и ако снегом заогрнута, оживе. А пред рекрутне комисије дошли су само кљасте и богаљи које комисија оспособи; ваљда по ономе: „кад нема кише добар је и град“.

Изненађене овим, комисије се врате натраг, а јака потерна одељења бугарске војске и жандармерије, потпомогнута најдивљачнијим Арнаутима из округа косовског, пођу у гоњење усташа.

Наредио сам да се избегава сваки сукоб с непријатељем, како би се избегле излишне жртве. Требало је очекивати на обећану офанзиву на солунском фронту. Потере, пак, тражиле су сукоб и тако најзад дође до окршаја у селу Мачковцу, на 6 км. североисточно од Куршумлије.

14. фебруара у 5 ч. ујутру борба је отпочела, а већ после два часа усташе су опколили Куршумлију, коју Бугари с Арнаутима очајно бранише. У уличним борбама гинуло се на обе стране. А после подне око 4 часа усташе победоносно освоје целу варош.

У том налету бојеви се пренесу по свој околини Куршумлије. По припремљеном плану, устанак се пренесе на Топлицу и Јабланицу те обе ове покрајине огрезну у крв... После 19 дана имали смо исту ситуацију коју имасмо пре 14 фебруара. Многобројни гробови изгинулих усташа причаће нараштају, како су гинули за слободу гвоздени Топличани и Јабланичани. — — — — —

Из мемоара Војводе **Косте Пећанца**
команданта усташких трупа окупиране Србије.

„Швабе“

„Оца сам изгубио у рату. Пао је од њихове руке. Живео сам у граду са мајком и братом, који је био старији од мене. Кућа нам је била на крају вароши, на путу који је водио у касарне, где су биле смештене главне трупе аустријске војске.

Брат је, после очеве смрти, постао чудан и увек суморан. Мајка је стално мислила о њему и наваљивала да јој каже своју бољку, која га мучи. Једном он рече мајци:

— Мајко, неизмеран је мој бол, кад помислим да су Швабе убиле оца и када гледам свакодневне њихове зулуме. Чини ми се да ћу препући од бола.“

Мајка га дуго умириваше и тешаше, али све беше узалудно. А баш се у то време прочуло по граду да су виђенији и одважнији младићи поубијали стражаре и узели из магацина аустријско оружје, па се затим изгубили у гору.

Једнога дана нађем брата у соби. Стоји крај прозора и замишљено гледа на улицу.

— Брате! — ословим га изненадно.

— Шта је? — трже се он.

— Да ниси болестан? — упитам га. — Увек си тужан!?

Он ме дуго гледаше. Лице му побледе, а на уснама заигра тих осмејак.

— Види, види! — рече он и показа на улицу. — То мене боли и разбуктава крв . . .

Четири аустријска војника водила су једног свезаног сељака, коме је лице било све модро и изубијано. За њима је ишла једна жена и болно викала, кршећи очајно руке:

— Пустите га, пустите! . . . Он није крив. — Глас јој је био тужан, дрхтав. Чинило ми се да долази из гроба

— Господе, Господе, помози ми!“ — виче жена још много болније и пружа руке свезаном сељаку, коме су капале сузе на сувоњавом, измученом лицу. Један мали, обријан војник грубо поче затискивати сељанки уста:

— Но, ви једном шутите, ви досадан! — рече он. Али жена поче и даље кукати. Тада војник извади тупу сабљу и поче је ударати по рукама, које она пружаше већ удаљеном, свезаном сељаку.

Гледајући тај болан приказ брату усне почеше дрхтати, а лице му доби бледу боју. Очи су чудно гледале, претећи.

— Швабе, ох те Швабе! рече он дубоко уздахнувши и удаљи се из собе.

И тога целог дана био је узнемирен. У вече га већ беше нестало.

Смркавало се. Киша је падала као из кабла, а снажан ветар помамно фијукао. Прозорска окна су лупала и претила да ће се разбити. Лежао сам болестан. У соби је тихо пуцкарала свећа. Мајка је седела крај ње и плела нешто. Кад-кад би дуго гледала у какав било предмет и нешто премишљала. Потом би дубоко, болно, уздахнула.

Сине! — прозбори њен слаб глас.

Ја сам ћутао. Некаква сила ме заустави да се одазовем мајци. Сигурно бол, који би она приметила, и онда би јој било теже. Овако је боље ћутати и правити се да спавам, да би њој било лакше самој туговати.

Шћућурио сам се у постељи и кроз плач почео мислити. „Где ли је брат?“ „Да и њега нису убиле Швабе као и оца или онога сељака?“ И при тој помисли тело ми задрхта, а очи још више почеше квасити сузама покривач.

Наједаред киша се удвостручи. Пљусак поче јако ударати о прозоре, претећи да их сваког часа разнесе. Ветар је фијукао те ми се

чинио да из тог фијука разабирам слабе гласове оца и брата који траже помоћ, заштиту. Страх ми се увећа. Дрхтао сам као у грозници.

— Мајко, мајко! — узвикнуо сам.

— Шта је сине.

— Мајко, мајко, где су они?

— Који, сине?

— Они, мајко, они — „швабе?“

— Далеко, далеко су они, сине!

Мајка ми метне на чело мокар убрис. Осетио сам да ми је много лакше. Она је плакала. Из крупних упалих очију падаху велике сузе. Одједанпут она се трже и упре разрогачен поглед на врата. Видех намах како јој се на лицу навуче велики страх. Јасна лупа чула се на вратима.

— Ко је? упита мајка гласом као из гроба.

Лупа се понови јача, снажнија.

— Ко је? понови мајка, а реч јој застаде у грлу. Она полако, као утвара приђе и отвори врата. У собу покуља талас кише. Уђоше два аустриска војника. Један је био униформисан, а други не.

Мене страх савлада. Тело ми је дрхтало, очи се замаглише. Униформисани ослови мајку:

— Ви сте коспожа Лазич?

— Да — одговори дрхтећим гласом мајка.

Војник поче разгледати собу. Погледа и испод кревета.

Официр продужи:

— Коспожа, ваша је син једна велика лобов. Она је тела красти тржавна муниција.

Мајка зариди и паде на кревет.

— Шта, мој син лопов?! — чуо се њен слаб, врло слаб глас

Официр поче нешто говорити војнику.

Војник приђе и грубо поче вући мајку вратима.

— Коспожа, ви морате ићи у шуд? рече он.

Ухвати ме вртоглавица. Некаква црна магла паде ми на очи . . . Чуо сам само мајчин глас и нисам више ништа знао о себи — — — — —

Била је још ноћ. Киша је заплјускивала, а ветар је безумно ковитлао по улицама.

Прво сам осећао велику зиму, затим сам почео дрхтати, осећајући јаке болове по телу . . .

Погледам око себе . . . Распознам познате куће . . . Откуда ја овде . . . На киши . . . У оваквом стању?

Као кроз маглу почињем се присећати . . . Да — да, сећам се. Мајку, ох мајку, су ми одвели тамо, где је отац и где је брат . . .

Мајку су извукли из куће. Тукли су је и мучили, а ја сам ишао за њима . . . Но снага ме је издала, те сам сада овде пао на киши . . .

Чуо се бат коњских копита и говор неких питих војника. Осетих огроман бол у телу . . . Коњ ме је згазио . . . Бол . . . ах . . . бол! . . . Зајаукао сам, а на јук одговарао ми је сатански смех Швабе: . . .

— Мегај, мегај, Serbie!

Опет сам губио свест . . . Киша је лила и све је било мрачно и пусто као у гробу.

Дозивао сам и вапио. А пијани и обесни непријатељ је ликовио: „Мегај, мегај Serbie!“

Десимир В. Лазаревић

Сталност

„Жено, казуј море, муж где ти је скривен!

Реци макар једно „хоћу“, једно „каш' ћу!“ —

А жена с дететом — кип од бронзе сливен —

Ћути. — „Незнам, незнам“ — само усне шапћу.

„Знаш ли да ћемо ти дете сад исећи?“ —
Прети непријатељ и са груди њени
Зграби јој одојче — и нож што ће прећи
По његовом телу тад показа жени.

Она оста нема. И кад душман срони
У детиње груди нож и врисак зачу
Њој се само суза низ око одрони. —

— „Ватру распаљујте — мећи на ломачу!“ —
Рикну непријатељ. — „Тад ће ваљда рећи?!“
И као дивљаци стадоше је пећи.

— Но док косе, дојке, лице — пламен згара
„Не знам“ — и с ломаче жена одговара.

Јован Петровић

Tuga

O, braćo, braćo moja, psi
noćas što ulicom bludite;
zubima što se koljete,
što slepите i ludite.

Zar nije danas oblak beo
bio tako lep: oblak, oblak!
On je razastrt
putovao nebom modrim
kao beo dim;
a ja sam ga očima neveselim,
dugo, duboko motrio
i putovao sa njim.

O, braćo, braćo moja, psi.
Vama se jadam i žalim
što čovek u meni
nesrećan je tako;
osuđen da se iz čula

zamađjenih izdvaja
i da luta daleko
van tela.

Klasje zrelog žita
danas je u modrom vazduhu,
danas je sanjalo;
a noćas, o braćo moja, pak,
sve biće u meni grca sentimentalno,
i plače i jeca
sve što je u meni bilo
toliko dugo idealno.

I ja sam čovek u tamnini,
i ja sam rob u crnini;
a voleo bih, voleo
da sam zvezda,
da sam zvezda čista u visini.

Živko Jevtić

Sećanje

Duša mi često bolna boluje,
mori me njezin plač...
Na lešinama vrani ne gaču,
krvavi ćuti mač.
Al' i sada mnogi tužno plaču.

I isplakaće do slepila oči:
„Moj mili sine, joj...
mojbrate, oče, mužu...“ Njih nema:
— Sve je progut'o boj...
Iz grobova niče dijadema.

Dušu mi često i sad potrese
sećanja talas crn;
a bol u srcu tragediju piše
perom k'o što je trn...
Pošalji, Bože, ljubavi više!

Sava B. Ristanović

Жалба за изгубљеним братом

† Мирославу

Ко румени облак с вечери чинило се некада мени
он да је отпловио драг,
а вратиће се — довешће га натраг
близак и вољен један сутон благ.

Ил' сањах: у долини живљаше цвет.
Ил' слушах у воде жубору глас
тајан и мио. И питах безгласно:
што тако вечно растави нас; —

Нас, што смо руже носили у коси,
Нас што смо воде волели плаве;
с ветровима што смо певали пољем,
сред збора горде лелујаве траве?...

А ти миран лежиш: давно већ све прође,
завичајна жудња тек у лишћу оста;
благо небо, тужна раван се црвени —
неснивана земља домовином поста.

Радослав Драгутиновић

ИНТЕРНАЦИЈА

Била је страшна Албанија, но за краће време; и окупација је била велико зло, — али интернација је свакако једно од најтежих зала, које је у светском рату доживео наш народ.

Интернација је била непријатељско средство да, под изговором чувања реда и мира у окупираној земљи, обезглави наш народ и убије његову отпорну снагу. У ту сврху непријатељ је стварао велике лагере, са баракама од дасака, окружене жицом, - или искоришћивао већ готове тврђаве. Тамо је одводио у заточење, појединачно и групно, у првом реду, виђеније и истакнутије народне људе, обележене као „непоуздане“, „сумњивог политичког држања“, а затим и осталу интелигенцију, чиновнике свију струка, па и сам пук. Пошто би се издржала карантинска мучења ишло се у лагер. На место свога одеа, које би уништило силно дезинфектирање, добијало се лагерско од коприве, са обућом од платна и дрвета, слично робијашком. У бараци се добијала постеља од сламарице и једног ћебета. На оделу се пришивало четвртасто парче од блеха на коме је стајало слово и нумера. И кад је човек био сведен на нумеру — тада су тек настајали дани правога лагерског мучења.

Живот у лагерима био је очајан. Глад, зима, болест, нештедан рад и оскудица у свему беспомоћно су убијали.

За цео дан се добијала само четвртина сламног и убуђалог хлеба од двеста грама, смањивана каткад и на осамдесет. За доручак је било чорбе од неке траве и коприве, за ручак јело без масти, а за вечеру само танка супа. Глад је од човека стварала животињу, која једе траву и глође бачене кости. Због изнурености од глади и зиме слабило се до смртне исцрпености и изумирало је поступно на четрдесет, шездесет, па и сто дневно. А сва мучења пратило је до зла Бога рђаво непријатељско поступање: псовка, туча, казна, финансиско искоришћивање, спречавање дописивања. Најубитачније су биле духовне муке. Чежња за прошлошћу, брига о својима, жеђ за животом, бол од своје сопствене јадности, осећање погаженог поноса, увиђање свога пропадања и немоћ да му се отме — убијало је више од свих физичких мука. А круг тих патњи није био исти само једног дана, једне недеље и једног месеца него годинама. У сенци бајонета и бараке живци, трошени до крајње исцрпености, издавали су под тежином патње и очаја. Као и на бојишту, као у затвореној арени, у лагеру су били бој живот и смрт, ухваћени грчевито у крвнички коштац.

По појединим лагерима било је нешто школа и читаоница, а било је и позоришта. Но све то више је било непријатељев „блеф“ да изгледа хуманитаран у очима страног света, него што је био гест, до се задовољи човечанска потреба. Јер у свим њиховим поступцима био је одсутан сваки хуманитет. Средства и начине на које су их понижавали и кињили немогуће је набројати. За милосрђе нису знали, жалба није вредела, — а протест је значио казну. И онда је само остајало: трпети или бежати. Тако су многи, немогући више подносити ужасно стање у лагеру, бежали по сваку цену, потуцали се по шумама и лутајући месецима, успевали ипак да пребегну преко границе у Швајцарску и Холандију, и да отуда дођу на солунски фронт.

Лагера је било у више места. У Аустро-Угарској најзлогласнији су били: Нежидер, Болдогасоњ, Арад, Ашах, Браунау, Нађмеђер, Хајнрихсгрин и други; а у Бугарској нарочито Сливен и Панчарево. У бугарским лагерима још се свирепије и нечовечније поступало. Уопште узев лагери су наше велике жртве. Од 180.000, које интернираних које заробљених у Аустро-Угарској и 100.000 у Бугарској, после трогодишње интернације, није се здраво вратило својим кућама ни по педесет хиљада. **М. Илић**

Nagymegyer

Zima, 1917 godine . . . Velika, nedogledna ravnica oko varošice Nagymegyera pokrivena debelim slojem smrznoga snega... Pusta su polja, putevi, nigde žive duše. Vetar, ladan, oštar kao smrt, huji, ječi preko polja. Sve je zamrzlo, izumrlo u velikoj zimi i bedi, kakva se odavna nije zapamtila . . .

U toj ravnici podignut je logor Nagymegyer. Nije bio veliki, jer u Austro-Mađarskoj bilo je još mnogo logora, vrlo velikih, kao Boldogasszany, Zalaegerszeg, Nezider, Braunau, Cegled i drugi, ali se ni u jednom logoru nije više ispoljila mržnja, zloba i varvarstvo Mađara i Nemaca prema Srbima, no što je u Nagymegyeru. Kao i ostali logori, i ovaj je bio podeljen na više odelenja, ograđenih mrežastom žicom, svako odelenje imalo je nekoliko redova baraka. Ceo logor pak ograđen je bio dosta čvrstom i čestom žicom u visini do tri metra. Iza žice, na kratkim ostajanjima, bile su male stražarnice, između ovih visoke bandere sa električnim lampama, koje su noću osvetljavale mesto s obe strane žice, da joj se nije mogao niko ni spolja ni iznutra neopaženo približiti. Na ulazu u logor bila je vojnička postaja, pred ovom četiri mala topa, okrenuta k logoru. Dalje od ove, malo stajalište za voz, koji je tu stajao samo za potrebe logora . . . Blizu logora nije bilo naseljenih mesta . . .

Rat je besneo u celom svetu . . .

Iste godine, 17. januara sprovede straža logorskoj komandi jednog mladog Srbina, radi interniranja. Zvao se Radonjić. Kancelarija je bila u samom logoru, u jednoj baraci, prilično osiguranoj od vetra, a zidovi, počev od poda, bili su obloženi ćebadima. Jedan dugački sto za pisanje, skrinja za akta, tezga za spavanje dežurnih i jedna peć, — sačinjavali su ceo nameštaj ove kancelarije. Ostala odelenja bila su odvojena od nje daskama, i tamo su konačili i prebivali vojnici, pridodati komandi logora. U ovu kancelariju dovedoše interniranoga Radonjića. Bilo je rano izjutra. Dežurni preuze akt, kojim je on interniran a tako i njega. Oko osam sati uđe jedan vojnik i javi, „ide“, i nastaje užurbanošć. Taj što „ide“, bio je narednik, „feldwebel“, koji je igrao veliku ulogu u logoru. I on uđe. Čudnovat je bio. Nije odgovorio na pozdrav dežurnih, već brzo, duvajući kroz nos, prišao stolu. Jedan vojnik pomogao mu da skine šinjel, drugi mu doneo za doručak u jednoj vojničkoj šoljici dosta gust pasulj, koji on hlapljivo pojede bez kašike, i prstom oliza istu. Bio je crn, brkat, krvavih očiju, velikih, nakostrešenih veđa, širokih nozdrva i velikih ušiju, iz kojih su vireli pramenovi crne dlake, i debelog vrata, u koji je bila urasla velika okrugla glava. Jake i razvijene šake sa kratkim debelim prstima, pokrivala je crna dlaka. Strašan, surov, gadan, da se čoveku od njega koža ježila.

U razgovoru nije u oči gledao, niti je davao znaka da sluša, ali je dobro motrio i slušao sve što se čini i govori.

Radonjić nije skidao pogled sa njega.

Kad mu je dežurni javio o nekakvoj krađi u baraci 30. i da je kradljivac u susednoj sobi, crni narednik podiže glavu, zinu celim licem, oči se nabrekoše . . .

— Ovamo s njime! Odmah!

Uvedoše jednog mladića, dvadesetih godina, lepog, kojega je samo mršavilo ružilo, visokog stasa, dečijih očiju. Čovek, koji ne bi bio kadar ni muvu zgaziti. Bio je bedan, snužden, pokoran, kao da celim telom i duhom moli, kao da je pred božjim sudom.

„Crni“ jurnu k njemu. Unese mu se u lice. Mladić zinu od straha, ustuknu nazad, tražeći rukom kakav naslon za sobom, da ne padne.

— Ko ga je prijavio, doveo, što ne govoriš? — upita on dežurnog.

— Ja, gospodine komandire, — javi se ulazeći jedan od zarobljenika.

— Ko si ti?

— Ja sam isto zarobljenik iz iste barake sa ovim. Ja sam ga uhvatio u krađi i pošto nije hteo komandir barake da ga prijavim, morao sam to sam učiniti. On je ukrao đonove od cipela, koje je skinuo s mojih cipela.

— Nije istina, gospodine! On mi je to podmetnuo, jer . . .

— Kuš, sto ti milijuna bogova! . . . — dreknu „Crni“, i udari ga po licu a zatim, kad je ovaj ustuknuo do drvenog zida, ščepa ga velikom šakom za usta i obraz, i poče mu mlatiti glavom o zid, a potom ga odgurnu, te se on kao lešina stropošta na pod.

— Tamo s njime! — reče on i pokaza rukom na susedno odeljenje, — i batine, batine, trista mu bogova, neka zapamti, šta je uradio. A ti mi zovi komandira barake! — okrenu se onome, što je prijavio krađu. — Neka odmah dođe! Razumeš li? Odmah! . . .

Kad su izveli kradljivca i kad je prijavljivač izašao, „crni“ se šetao tamo amo po kancelariji. S početka duvao, psovao, a potom se umirio. Sukao brkove, brisao znoj sa debelog vrata i čela. . . Iz susedne sobe začuše se udarci, jauk, udarci, stenjanje, a potom samo udarci. To je trajalo nekoliko minuta, pa se i tamo sve umiri.

Kradljivac je bio propisno kažnjen! . . .

Kad je došao komandir 30. barake, „Crni“ ga stade grditi, psovati, pretiti mu, nazivajući ga saučesnikom onoga kradljivca.

— Nije on ništa ukrao, što može i cela baraka potvrditi. To mu je neko podmetnuo, — branio se komandir.

— Rekao sam, pomažeš i kriješ lopove. Vrana vrani oči ne vadi.

— Svi tvrde, da je ovaj ovde tu krađu podmetnuo...

— Dosta! — prekide ga „Crni“. Kažnjavam te sa četiri dana zatvora, u cementnoj baraci, s vešanjem i pogoršanom hranom. A ti ćeš preuzeti redarstvo barake, — obrati se on prijavljivaču.

Prijavljivač je skoro poskočio od radosti.

Radonjić se za to vreme razgovarao sa jednim vojnikom, govoreći, da bi se u život opkladio o nevinosti osuđenoga. Naročito zbog ponašanja prijavljivača i svedočenja komandira barake. Crni to primeti. Isprsi se, diže glavu i pođe k njemu.

— Znaš li ti, stoko božja, gde se nalaziš? A? Govori!

— Znam! — odgovori Radonjić.

— Znaš? — I treba da znaš, sto ti milijuna . . . , svinjo srbijanska. Misliš li da si još kod svoje kuće? Čekaj samo, marvo jedna, naučiću te pameti i redu!

Jedan od dežurnih priđe i uze stav „mirno“, pa reče:

— Njega je sprovedla straža radi interniranja.

— Akta ovamo! Dokle ću vas učiti?

Dadoše mu akta.

— A zašto su te internirali? — upita on, pre no što je počeo čitati akta.

— Ne znam! Upravo bez ikakvog razloga.

— Svi ste vi internirani, zarobljeni, kažnjeni „bez ikakvih razloga“. A zatim, čitajući akta, zlobno se smešio, mumlao kroz zube, naglašujući izvesne reči, kao „komitač“, „špijun“, „buntovnik“.

— Gde si učio školu?

— U Nišu. Svršio sam pet razreda gimnazije.

— Tako! A šta si radio u Albaniji, Crnoj Gori? Što nisi ostao kod kuće?

— Hteo sam ići u Francusku, jer je bila takva naredba, pa pošto nisam stigao na vreme da se ukrcam u lađu, izostao sam...

— Tako! Sve bolje i bolje. „Hteo“ u Francusku, pa „izostao“ da se malo prošeta po Albaniji, Crnoj Gori... Dobro je!

U to je ušao kapetan, ceneći po govoru Mađar, pravi komandir logora, vrlo elegantan, slabog zdravlja, kao da boluje od sušice. Hladan u govoru i izrazu, odaje utisak čoveka, koji vidi da mre, pa bi voleo da svi mru tako kao on. „Crni“ mu je referisao bez propisnog pozdrava. Kapetan je klimanjem glave odobravao i potvrđivao sve što je „Crni“ uradio. Stojeći je primao referate, stojeći pregledao poštu, pa otišao. Potom je došao jedan od intererniranih, lepo obučen, dobrog izgleda. To je bio komandir barake za intelegenciju. Radonjić je pomislio, da je to crnogorski pop, jer je imao veliku bradu i kosu. „Crni“ je s njim nemački govorio, izdavao mu naloge, — prema čemu se videlo, da i on igra neku važniju ulogu u logoru. Radonjića je interesovalo, što su i o njemu govorili, pošto ga ovaj posmatrao. Razumeo je, da će ga smestiti u đačkoj baraci.

Kad je ko doveden u logor, morao je najpre ići u kupatilo, da se preobuče i okupa. Tako i Radonjić u pratnji jednog vojnika, napusti kancelariju, gde je za tako kratko vreme mnogo video i razumeo i koračao pred vojnikom, natovaren brigama i strahom od života, koji mu u logoru predstoji.

U zgradi kupatila nalazila se jedna grupa zarobljenika, koja je već bila unutra u odelenju za kupanje. Kad je Radonjić bio gotov i on je ušao. Niko na njega nije skrenuo pažnju, i ako su ga приметили. Bilo je sasvim vidno, jer nije bilo pare, a veliki prozori su dosta osvetljavali. Zastao je i posmatrao. Zaprepastio se. Nije mogao verovati očima, da li je san ili java, da li se pod tuševima nalaze živa bića ili prikovani kosturi. Kada i basena nije bilo, već samo tuševi, koji su se prosipali po telima, koja se nisu micala, niti davala znaka života. Prišao je bliže. Jedan se okrenu. Velike duboke oči su zjapile. Ovaj se pokrenu i oslanjajući se na druge, priđe Radonjiću. Radonjić ga obuhvati jednim pogledom.

— Vi ste sad došli u logor, — reče on.

— Otkud znate? — upita Radonjić.

— Dajte mi prvo ruku, da ne padnem. Nesvestica! . . .

Radonjić poslušao. Lednu ga hladna koščata ruka.

— To nije teško znati, — produži on. Da ste juče došli, već bi se na Vama poznalo, već bi drukčije izgledali.

— Nisam znao kakav je život u logoru. Mislio sam da se ovde samo gladije . . .

— A sad znate? . . . Hm! Još je rano da znate, jer da ste znali, ne bi dopustili, da Vas živa ovamo dovedu. Pobjegli bi, ili ma šta drugo učinili, pre no što bi ovamo došli. Ali se to sada ne da popraviti.

— Jeste li odavno u logoru?

On kao da nije čuo pitanje. Mislio je gledajući kroz veliki prozor.

— Treba biti junak, — reče mu Radonjić, kao da ga hteo tešiti. Neće ovo dugo trajati. Ne treba izgubiti nadu.

— Hm! Biti junak?! Lepa uteha. Mi smo junaci. Umiremo bez suza, ali nemamo snage, da se nadamo.

— A odakle ste?

U nekoliko reči se predstavio. Bio je iz Jezera u Crnoj Gori. Zvao se Radoje Karadžić. Interniran je od kuće. Govorio je polako, bono, svaku reč na slogove. Mlad, jedva dvadeset godina. Razvijen, kao atleta, ali se to samo po kostima moglo ceniti, jer je bio vrlo oslabio. Trbuh mu se slepio uz kičmu, da bi ga čovek u jednoj šaci obuhvatio.

— Jeste li odavno u logoru?

— Odavno. Ni sam ne znam od kad. Ovde se datumi brzo zaboravljaju. Mislio sam da ću davno umreti, ali eto, vučem se i dalje. A pravo da Vam kažem, mi se smrti nimalo ne bojimo. Za nas je ona nešto sasvim obično, svakodneвно. Čak zavidimo,

kad neko ranije umre. Više se bojimo ovako živeti, no umreti. Ostali su počeli izlaziti. Radonjić sa Karadžićem podnese se pod tuš, i za nekoliko minuta okupa se, pa izade, vodeći Karadžića. U hodniku za oblačenje, dobio je logorsko odelo: bluzu i čakšire od tanke materije, a svoje odelo više nikad nije video. Dobio je drvene cipele, jednu malu kapu, kakve su nosili svi u logoru.

Dvojicu iznesoše na nosilama. Karadžić je gledao za nosilima.

— Srećni ljudi!

— Kuda će ih? — upita Radonjić.

— Onako, radi forme prvo u bolnicu, a sutra će njihova imena biti na crnoj tabli — i kraj.

— Kakva je to tabla? — pitao je Radonjić.

— Tamo u logoru, pred kantinom, gde je najveći saobraćaj, obešena je velika tabla, na kojoj se beleže imena onih koji umru. Puni se svakog dana.

Izašli su zajedno i produžili u logor istom onom stazom, kojom je došao. Jedva su dvojica mogla zajedno ići. Bila je užasna hladnoća. Vejavica ne da oči otvoriti. Ljudi se miču kao aveti, dohvaćeni rukom za ruku, da ih vetar ne obori. Radonjić uzeo Karadžića ispod ruke. Trese se od hladnoće, ali ipak pita o stanju u logoru. Naročito ga interesuje „Crni“. Karadžić jedva odgovara:

— To je veliki zlikovac, čudovište kome niko ništa ne može. Ubije čoveka kao muvu. A to se dešava svakog dana.

— A zar nemate kome da se žalite? Zar nema starijeg od njega?

— Kome da se žalimo?! Istina on je samo narednik, a pretpostavljeni su mu jedan kapetan, jedan potpukovnik, ali oni ne dolaze u dodir s nama. Sve se radi prema referatima „Crnoga“. Ono što on kaže i reši, to se prima kao svetinja. „Crni“ je Bog u logoru.

— Zar ga i vi tako zovete?

— Svi ga tako zovemo. Pravo mu je ime Švarc, rodom iz Baranje, posednik i govori pet šest jezika. I po imenu je crn a i po boji, ali mu taj naziv najbolje odgovara po delima...

Stigli su do prvih baraka. Tu ih je straža napustila.

— Gde je đaćka baraka? — upita Radonjić.

— Vi ćete tamo? — To je malo bolje no da ste s nama... Nismo još do nje došli, ali nije daleko, od moje barake treća po redu. Nadam se da ćete kad god doći na razgovor. Može biti, da će Vas mnogo što-šta interesovati, jer sam ovde mnogo video, mnogo doživeo...

— Svakog dana ću dolaziti.

Kad je ušao u đaćku baraku, prijavio se komandiru barake, koji mu je dao numeru, da je prišije na maloj logorskoj kapi. Postelju nije mogao odmah dobiti, ali su se mnogi ponudili, da ga uza se prime. Sastaviće dve postelje, pa će on između

dvojice spavati. Njima je on bio vrlo potreban, jer će im mnogo pričati, pošto je logor bio zatvoren od celog sveta. Uz to, dok je još jak, služiće ih, naročito kad treba prenositi drva iz vagona, slamnice iz baraka, mrtvace iz zatvora. Može biti, da je imućniji, da se kadgod odrekne svoje porcije, koja je u logoru mnogo vredela. Gotovo je nastala svađa, jer je svaki hteo, da pored njega dobije mesto.

Ali je on došao u logor bez ijedne pare. Imao je u svojoj torbi nešto malo hrane, što mu je ostalo s puta. Odneo je i Karadžiću dve konzerve, ali je drugog dana ostao bez hrane. Stideo se, da ko sazna za to. Jedino je komandir barake znao, ali mu nije mogao pomoći. Prođe još jedan dan, i još jedan, a on bez i jednog zalogaja. Samo je pio vode. Ni njegovi najbliži drugovi nisu приметili u kakvom se položaju nalazi. Kad ga video Karadžić, upitao ga, da nije bolestan. No on se pravdao, da je to usled promene mesta. . .

Četvrtog dana dobio je hranu. Kao i ostali, pola komisa hleba od četvrt kile, koji se nakon polovljenja izmerio na malim terazijama, koje su sami od drveta pravili, a zatim kockom odredio, uz to veoma redak i sasvim posan i kiseo kupus, sa malo slane ribe. Hleb je bio crn, kao od zemlje, a ostala hrana nije mogla zadovoljiti ni rđav doručak. Uz to velika hladnoća, od koje se mrznula voda u baraci, vrlo slabo i tanko odelo, jedno ćebe za pokrivanje, — činili su život još gorim i mučnijim, ubijali su život, volju, svaku nadu. Svaka se novost, ako ju je bilo, za nekoliko minuta gubila, nastajala su duga ćutanja, ispunjena očajanjem, koje je dovodilo do ludila. Nema ništa da zagreje dušu, nema ljudi, nema prijatelja, nema ni Boga . . .

Radonjić je bolestan. Karadžić mu ne da u bolnicu, jer se odande ne vraća niko živ. Ne da mu ni da leži, jer će ozepsti, a može ga i „Crni“ zateći, pa može biti zlo. I slušao je Karadžića, naprežući svu snagu, da što više ostane na nogama.

I bilo mu je bolje. Verovao je, da će izdržati kao i ostali, jednu godinu, pa i više. Još je osećao snage, volje. Igrao se šaha, a to je mnogo značilo, jer za šah treba volja, strpljenje. Ali i volja i strpljenje brzo su popuštali. Počeo je iz dana u dan slabiti, podležući bedi od gladi, velike zime te je jednog dana i on bio sličan onima, koje je prvog dana video u kupatilu.

Još početkom marta stigli su u logor zarobljenici Rumuni, koji su radili u Tirolu i tamo ozebli i razboleli se. Za njih je određena jedna velika baraka, u posebnom odeljenju logora, sasvim blizu do kancelarije. Tu su trebali radi popravke ostati nekoliko meseci. Njima se davala bolnička hrana, koja je bila i bolja i obilnija od ostale, logorske hrane. Nekim slučajem, za komandira te barake određen je Radonjić. Imao je pravo na duplu porciju i na dva ćebeta za pokrivanje. Uz to, kako su mnogi bili vrlo bolesni da ni hranu nisu trošili, ostajalo mu je prilično, da nije bio gladan, a kako bi koji umro, ostajalo mu

je pokrovaca, da nije ni zebao. Bio je zadovoljan i brzo se oporavljao. Vodio je dnevnik, pisao pisma, koja nije mogao poslati, jer nije imao ni koverta ni većeg papira. Žalio je, što ne može videti Karadžića, da mu pomogne, a sem njega u logoru nije nikog drugog imao.

Njegova baraka bila je vrlo uredna, čista i ako su Rumuni bili prljavi i neuredni ljudi, kakvih nije nikad u životu video. „Crni“ je češće dolazio, — sevao krvavim očima tamo amo u svaki kut barake i oko nje, da bi našao što god neuredno. Jednom je našao zatvoren prozor, koji je trebao biti uvek otvoren, pa je one, što su spavali blizu njega, istukao. Drugi put je zatekao, da nekoliko njih spavaju posle određenog vremena. Ovi su bili toliko bolesni, da nisu mogli ustati. Tada je čudo učinio. Gadnim i grubim psovkama jurnuo na njih, izvadio sablju i tupom stranom počeo ih mlatiti sve dotle, dok su se mogli micati. Potom je izudarao one, koji su prišli da gledaju. Sedmoricu su preneli u bolnicu, da se tamo osveste. Radonjića nije stigao da udari, pošto je bio brz i pobegao, ali ga pozvao u kancelariju i kaznio sa četiri dana zatvora, slabom hranom, bez postelje i po dva sata vešanja na dan. U baraki ga zamenjivao pomoćnik.

Četiri dana i četiri noći, večnost. Izaći iz takvog zatvora, a da čovek ne prozebe i ne propadne, bila je retkost. Zaludu se bio popravio, zaludu osnažio, nije mogao izdržati zatvor, a da na njemu ne ostane traga, koji se nikad ne može izlečiti. Toliko se izmenio i oslabio, da prve noći po povratku nije mogao do zore zaspati. Njegov pomoćnik skupio dvanaest komada pokrovaca i na njega stavljao, da ga ugreje, ali se on tresao od zime, kao u groznici. Telo bez krvi ne može se zgrejati.

U samu zoru zaspao je. Sanjao je. Tako jasno, kao na javi, bio je on kod svojih. Svi su ga grlili, a naročito roditelji, braća i sestre. Potom se jelo, vrlo mnogo, svakovrsnih jela, kakva samo poželeti može. Bilo je muzike, pesme . . . To su se veselili njegovom povratku . . .

Probudio se. Ceo san bio mu je u glavi. Sećao se svega, što je usnio. Zatvorio je oči, razočaran onim što je oko njega i od stvarnosti, da bi još minut, dva, gledao i mislio u svoj san. Ispod zatvorenih očnih kapaka, letele su suze za suzama . . .

Mislio je da traži bolnicu i ako su mu govorili, da ne ide, jer se odande niko ne vraća. On se ipak rešio. Tu svoju odluku ostavio je za idući dan, da bi dotle „Crni“ u nekoliko zaboravio, da ga zbog neurednosti kaznio. Još i vreme mu je bilo potrebno, da se pripremi za bolnicu. Gotovo je ceo dan preležao, dok je njegov pomoćnik pazio, da ga „Crni“ ne zateče. Pred veče je ustao, da deli večeru. Dobili su ribu, slanu kao gola so. Ova riba bila je u velikim komadima, i na svakog je došlo oko pola kile. I sami su se čudili, koliko im se ribe poslalo. Večere je bilo dosta, ali nije bilo vode, jer su održavali

neku vrstu dijete, pa se donosilo samo toliko vode, koliko je bilo određeno. Oni, koji su prvi dobili večeru, pojeli su je, pa su se počeli mučiti od žeđi. Radonjić je još uvek delio. Jedan je Rumun izašao napolje, i iz bureta, u kome je bila voda za slučaj požara, počeo da pije. Naišao je „Crni“ i pre no što je jadnik imao vremena da se osvrne, šćepao ga, oborio na zemlju i počeo mlatiti, tući, gaziti, dok se nije opružio, kao mrtav. „Crni“ je posle toga polako ušao unutra, stao dok nije svima izdata večera. U baraci je bilo sve u redu. Radonjić ga prvi opazio, pozdravio i stao mirno.

— Znaš li ti, marvo jedna, zašta služi voda u buretu pred barakom, — zapita ga „Crni“. — A?

— Za slučaj požara, — odgovori Radonjić.

— A što si pustio da ove svinje odande piju? Tako li ti paziš na svoju dužnost? Zar te nije zatvor naučio pameti?

Radonjić je ćutao. Nije znao u čemu je stvar. Nije smeo da se pravda. Nad njime se nadneo „Crni“. Grdio ga, psovao, pa se potom okrenuo i naredio da svi izađu napolje. Izašli su. „Crni“ je uzeo stolicu, pa se pred svima pomokrio u bure sa vodom. Naterao Radonjića i još dvojicu, da i oni to učine. Potom izdao najstrožiju zapovest i zapretio se najtežim kaznama ako ko pokuša iz bureta da pije.

Mnogi su ječali od žeđi. Previjali se i mučili u postelji, da bi zaspali, ali je žeđ morila. Oko deset sati zaspali su. Mnogi prividno, da bi prevarili komandira, pa da izađu i traže vode. Zaspao je i Radonjić i njegov pomoćnik.

Izjutra je Radonjić primetio moker pod k vratima. Sišao je i video, da u buretu nema ni jedne kapi vode. Nije verovao, da će piti poganu vodu, pa nije postavio stražu. Predvideo je zlo. Probudio zarobljenike, da bi od kud doneli vode i napunili bure. Ali mu ovo nije uspelo. Vatrogasci su naišli, videli prazno bure, izvestili „Crnoga“, koji je dojurio. Uleteo u baraku, počeo redom tući, na koga je god naišao. U gužvi, da se uteče napolje, gurao se i Radonjić. Kao munja, „Crni“ rasturi gomilu, te Radonjić ostade sam. Skamenio se, pa ne može nikud. Oseti da će se onesvestiti, ali u to počеше padati udarci. Tukao ga tupom stranom gole sablje po leđima, svuda, gde je stigao. Zatim ga jakim zamahom noge udari ispod pazuha. Jedan bolan, prigušen, samrtnički jauk. Udar je ponovljen. Iz nosa i ustiju pojuriše nekoliko kapi krvi, valjda poslednje, koje je imao . . . Potom skoči na njega, gazio ga, ali se on nije micao. niti je davao znaka života. Iz ustiju mu je s vremena na vreme pocurila kap krvi, koja je ostavljala trag po lepom i bledom obrazu. Oči su bile zatvorene širokim kapcima, koje su krasile duge crne trepavice, ali izraz celoga lica odavao je sliku čoveka, koji je već davno umro. Ovaj izraz zaustavio je „Crnoga“. Sago se i oslušnuo, da li diše, što nikad nije pre toga učinio. Pogledao je po baraci. Nije nikoga bilo. Opet se sago i dohvatio mu ruku.

Bila je ladna. Iz džepa .mu je virila hartija. „Crni“ je izvaci. Bilo je to pismo njegovim roditeljima. Počinjalo je 27. martom 1917. godine. Sa puno nade u Boga, u svoju sudbinu, sa mnogo snage i volje, pisao je Radonjić. Hvalio se, da mu je dobro, da ne brinu za njega, jer logor nije tako rđav, kao što se priča. Hvalio se i zahvaljivao Bogu, što ga posle velikih patnja na putu, opet spasio. Nekoliko puta ponavljao, da mu je dobro, da su starešine prema njima dobre, a da će biti još bolje, jer počinje proljeće, kad će se valjda i rat svršiti . . . Oh kako će srećan biti, kad im se zdravo povratí . . .

„Crni“ se počeo šetati tamo-amo po baraci, držeći pismo u rukama. Potom izašao i viknuo: „Unutra!“ Ušli su. Naredio da dignu Radonjića na postelju. Tri Rumuna pritrčase, digoše ga i prenesoše na postelju. Kad su ga položili, skrstiše mu ruke i skidoše kape. Plakali su kao mala deca, žalili Radonjića, koga su jako voleli, koji im je bio tako dobar, tako pažljiv, kao niko dotle.

„Crni“ je polako izašao, bez ijedne reči, sa pismom u rukama, koje je poslao Radonjićevim roditeljima, da ih oveseli.

Drugog dana na crnoj tabli bilo je samo Radonjićevo ime, pored njega objašnjenje, da je umro od zapalenja pluća.

Jedan zarobljenik dugo je stajao pred tim natpisom i mučio se da zaplače, ali nije imao snage.

To je bio Radoje Karadžić.

Nikola R. Dedić

Psalam

— Zapisi iz ropstva —

Umire svetlost... Mrzne se srca moć
Duša se na put kreće...
Poslednja želja kroz lager sad će proć'
I pogasiće sveće...

Sa svakom svećom umreće isti glas
I s njime iste suze:
Bože! bar mrtve povratí opet nas
Tamo gde sve nam uze!...

Trifun Đukić

EMIGRACIJA

Potpomognuta od svojih saveznika, Srbija je, kao država u emigraciji, imala svoju vojsku na solunskom frontu, svoju vladu na Krfu i svoj živalj, rasturen po izbegličkim kolonijama u Francuskoj, Engleskoj, Italiji, Rusiji, Švajcarskoj i Grčkoj. Sem toga u emigraciji se našao i značajan deo našeg naroda iz drugih, gotovo svih naših pokrajina. Sve fizičke i duhovne sile našega naroda bile su mobilisane u akciju za naše oružano i političko oslobođenje. Jugoslovenski odbor, Krfska deklaracija, jugoslovenski korpus u Odesi i njegove borbe u Dobrudži, herojska borba na solunskom frontu, jugoslovenska akcija u Americi, naša naučna, književna, umetnička i žurnalistička propaganda — sjajni su dokazi naše gigantske borbe u emigraciji.

Radilo se svim svojim silama, da ceo naš narod, raspet na krstu, posle strašne Golgote — dočeka svetlo Vaskrsenje. Sa neodoljivom željom iščekivao se dan povratka u slobodnu otadžbinu, svome ostavljenom zavičaju i svima svojim milim i dragim.

P. D.

Izgnanik

„Prošao sam kroz svet, i on je gledao mene, i ja sam gledao njega, i mi se nismo poznali. Izgnanik je svugde sam.

Kada sam na izmaku dana video da se iz prazne doline uzdiže dim iz neke kolibe, govorio sam sebi: „Blago onome koji večerom nalazi domaće ognjište i tamo seda u krugu svojih!“ Izgnanik je svugde sam.

Kuda idu oni oblaci koje bura goni? Ona goni mene kao njih, i svejedno je kuda! Izgnanik je svugde sam.

Ova drveta su lepa, ovo cveće je krasno; ali ni cveće ni drveće nisu iz moje domovine: oni mi ništa ne zbore. Izgnanik je svugde sam.

Ovaj potok nemarno teče ravnicom; ali njegovo žuborenje nije ono, koje sam slušao u svom detinjstvu, ono mi u duši ne budi nikakvu uspomenu. Izgnanik je svugde sam.

Ugodne su ove pesme; ali žalosti i radosti koje one bude, nisu ni moje žalosti ni moje radosti. Izgnanik je svugde sam.

Pitali su me: „Zašto plačete?“ a kada sam im rekao zašto, niko nije plakao, jer me nisu ni malo razumeli. Izgnanik je svugde sam.

Video sam starce okružene decom, kao maslina svojim izdancima; ali ni jedan od tih staraca ne nazva me sinom, ni jedno od te dece ne nazva me bratom. Izgnanik je svugde sam.

Video sam mlade ljude, gde stežu grudi uz grudi, kao da su hteli da stope dva života u jedan; ali meni, nijedan nije stegao ruku. Izgnanik je svugde sam.

Prijatelja, otaca i braće ima samo u domovini. Izgnanik je svugde sam.“

(Sa francuskog Anka Ćurčić-Malagurski.) H. F. Robert de Lamennais

У туђини

Жудан своје отаџбине живим дане без сунца и ноћи без звезда. Пустуња, свуда је пустуња око мене. Мој живот, никао да расте као јаблан високо, клонуо је као пустуњска палма.

Лутајући тако по стазама, на које ме је, као сламку, ветар случаја однео — наиђох на старца, клонула од умора, под тешким болом. По руху које је на себи имао, по бради коју је, у знак жалости за изгубљеном отаџбином, носио и по болу, исписаном на његовом патничком лицу — познах да је то мој земљак и приступих му. Упитах га: зашто је тако болан и замишљен, зар му је живот тако мучан и је ли тежак јад и велика несрећа, кад је пао саломљен, он — шумадиски дуб?!

А старац, подигавши своје уморне очи, испијене чежњом и жудњом — на сва ова питања — одговори ми питањем: „А где дође одавде наша Србија?“

Драгомир Прокић

Badnje veče

Simbole drevnog obnavljanja vatre
U domu koji uspomenu hrani
Predaka mrtvih, čiji duh lebdeći
Na dobro krepí, i od zloga brani,
Ognjište naše sad za tobom plače,
O, Srpski Badnjače!

A sada šta je? — Uspomena samo
Na srećne dane zanosnoga čara,
I mis'o grozna: da na domu tamo
Tiho se gasi i ostatak žara,
Na mestu tvome, što tuđini tlače,
Naš, Srpski Badnjače.

Druga je zima, drugo Badnje veče
Kako smo dalje od svetinja srpski',
I bol nas guši, a misao peče:
Sta radi tamo neprijatelj mrski
Na domu našem, gde sve tužno plače,
Za tobom, Badnjače?

Klonuli nismo!.. Još imamo nade,
I suza jošte da nam spomen rose;
Ali nas tišti: da na ovo veče
Koricu hleba možda naši prose;
Da vatre nema da ih toplo greje,
Kad drvo puca i sneg kada veje . . .

. . . Na polju mraz je, kam i drvo puca,
I vetar zviždi, i sneg sitno veje,
Al srce svako u radosti kuca,
Jer vatra tvoja tako slatko greje
I nade krepí sve lepše i jače,
Naš, Srpski Badnjače! . . .

Simbole drevnog obnavljanja vatre
U domu koji uspomenu hrani
Predaka mrtvih, ne daj da se zatre
Ostavljen narod. Uspomenom brani
Ognjište milo, što za tobom plače,
Naš, Srpski Badnjače!

Druga je zima, drugo Badnje veče
Od kad je narod u stradanju ceo,
I krv iz rana još jednako teče,
I kuća pustih sve veći je deo.
A što je živo, danas gorko plače,
Za tobom, Badnjače.

Na Badnji dan 1916

Čeda Novaković

Без завичаја

(Записци, нађени у посмртној заоставштини једног младог изгнаника.*)

Отисли смо се из затона на пуно море. Две црне катарке, као два горостасна бора, стреме у густе хоризонт. Дим се отколутава за нама и губи, као што се губи водена бразда, коју руби наш брод.

Куда и докле? Где ли ћемо наћи одмора и мира, ми луталице? Шта ли ће нам донети сутра: осмех или сузу?

Брод стреми... Далеко звезде ничу у дубоком своду као споменови. Ноћ, бескрајна ноћ.

Неизвесност спава свуда на пучини.

О, море! Колико снова некад у души мојој стварала је помисао на шум твојих таласа и бескрајност твоје воде, када сам, мали дечак, пуштао лађицу од хартије низ набујалу воду, после кише, у олуку наше улице . . . .

И када сам изваљен, на зеленој трави, с вечери, немо загледан у звезде над собом, — проводио време у сањању, о теби, море, — о великим путовањима и чудним страним земљама, док је мирисала липа, зујали јеленци и носороси и облетао слепи миш.

А сада — а сада? —

Како ме и сама мисао ужасава, да сам то на теби, море, и да ме овај брод носи све даље од завичаја, као роба на старим галијама.

Измамила ме светла морска ноћ на кров од брода.

Стојим сâм, наслоњен о ограду и гледам око себе хладну, језиву месечину, која се као златно-срмена слама расула по таласима.

Чини ми се, као пренет у неки сан, да си ти крај мене, мила моја другарице из детињства и да заједно сад путујемо, срећни и задовољни, некуда далеко.

Идемо у неки крај, ни сâм не знам куда и сада изишли у ноћи, са бродове ограде, посматрамо звезде и море.

Море прска и брод се љуља.

Ја сам стојим наслоњен о ограду као сужањ, а крај себе видим једну црну госпођу, под велом, како ме сузних очију гледа. —

Сваког се дана питам: шта ћу ја овде, на овом пустом острву? —

Сваког се дана сетим: шта бих сада у завичају радио?

Сваког се дана забринем: да ли су, Боже, живи? —

*) Нешто од ових записака штампано је у часопису „Венцу“.

Пр. Ур.

Рођен да живим и да умрем у једном истом куту, ја сам као оно пресађено дрво, у другој земљи, које увек жуди за својим крајем и својим сунцем. —

Као што бродоломник, чврсто ухваћен за одломак од потопљена брода, гледајући само да се спасе — не мисли даље од вртлога око себе, који га баца са таласа на талас — тако и ја нисам мислио даље од себе на свој прошли живот.

Али, чим се бродоломник, избачен на обалском стењу, прене, и спасен види са болом, где се сада налази — његове су сузе пале од сећања и туге за далеким завичајем.

Тако сам и ја заплакао. —

Детињство моје! Тебе, безбрижно и бело као љиљан, колико ја волим! —

Када спустим своју уморну главу на руке и удубем се у прошлост — ја опет видим, као с пролећа у свануће — све оне дане из раног детињства и свој крај са старинским кућама у цвећу — сва места игара и реку са пољаном.

Ја и сад видим маховинасту стреху наше старе куће, са чуваркућом! Бабајши време је посуло иње по коси. Отац... па мајка. Сејка ухватила маче, тепа му и игра се са њиме...

Ја, дечак — мали ђак у основној школи, коме је брига непозната — цар свију игара и свих пољана, на узвишеном бамку ређам оловне војнике.

Сећам се свега, али у души чујем, како од туге и немоћи једно скривено дете, изгубљено у мени, плаче за неповратном прошлошћу. —

Како је било лепо бити дете — безбрижно дете! —

Бити војник у војсци, која је имала жестоке коње од одељаних прUTOва из речног врбака, сабље од плехова, пушке од обојених дашчица, перјанице од изрецкане хартије, ордене од чичка и гинути на пољани без крви и мртвих.

А кад зајуборе јалаци после кише — правити чамце и лађице од хартије и пустити то силно бродовље, да отплови у незнана мора, с веселим ускицима, уз махање капа.

Када дође седа зима: грудвање, клицање, санкање, зидање градова од наваљаних снежних грудва, док дани одлазе, као што су чамци и лађице одлазиле, негде, у незнана мора.

Мени се сада чини, да сам само тада био срећан.

Као да их видим...

Тихо домаће вече. Седе за столом, моја мајка и сестрица, брижни и болни као две сиротице и једу сухе коре убајатела хлеба. Мајка их кваси сузама. Сејка је пита:

— Је ли, мамо, а где је отишао наш тата и бата?

— Тамо, далеко, далеко... уздахнула је тешко мајка и уздржава се да не бризне у плач.

— Далекo!! понавља безазлено зачуђена сејка. — А кад ће да дођу? —

— Када? Ко то може да зна, дете моје? Можда... И мајка горко зајеца.

Око наше куће руже почеле да вену и дрвета тужно покуњена ћуте.

О, да ли је био сан — да ли је то био само сан?

У мразни дан, ишао сам једном улицом неког града, на чијим су се кућама, као црни пламенови, лепршале поде-ране заставе.

На једном углу видео сам једну бледу, мршаву жену, увијену шалом, а крај ње се пригрчила мала румена плавојка. Просе... Своје суве руке упиру пролазницима, који од њих обрћу главе.

Ја се сажалих и извадих дар, да им дâм. Две мршаве руке дрхтале су.

Но кад сам већ хтео да спустим дар, у просјакињи познадох мајку, а у плавојци сестру.

О, да ли је то био сан — да ли је то био само сан? —

Мила мајко моја! — Пишем ти из даљине, на коју ти, можда сваке вечери, крај наше домаће иконе помишљаш.

Има једна тајна веза, која је моју крв везала са твојом — и једна моћ, да сам са собом понео и део онога краја, у коме сам први пут осетио да живим. Ја и сада, у овој црној ноћи, носим плаво и звездано небо свога завичаја.

О, мајко, мајко! Жељан сам, да на твом материнском крилу од туге и сећања, као скитница, плачем.

И сада те видим, добра бабајшо моја, како стара седиш крај прозора, у свом старинском кућерку, и кроз наочари, брижљиво пазиш, да у плетиву не погрешаш. Твоје лице има племенит и светитељски изглед, а твоја седа коса као да се сребри...

Ја болестан — ти си прва, да ме обиђеш и да видиш, као стари лекар, шта ми је. Мајка се уплашила и збунила, а ти, тек седнеш крај мог узглавља, узмеш моју руку у својој, — па ми причаш, а овамо гледаш, да ли имам ватру.

По каткад отац и мајка се наљуте, па, богами, и да ударе, а ја брже за бабајшин скут. Ти, добра, па и мада сам крив, не даш и браниш ме; одведеш ме својој кући, па са ормана дајеш ми јабуке и дуње...

Код тебе сам ја највише волео да спавам, кад ми обећаш, да ћеш ми причати приче. Твоја је кућа пуна мира и оса-

мљености. У кујни пева попић, а ти тек отпочнеш својим старачким гласом нешто из давнине и не престанеш, док се не увериш да сам заспао на твом крилу. . .

Како је био прошли живот кратак као тренутак, а леп као најлепша песма, које се човек још само сећа.

Сећања, сећања — моје највеће благо! Ви сте као и звезде увек лепа.

У овом времену светског крвопролића, када завађени људи не воде рачуна о хуманим светињама, и када се свакодневно на фронтима гаси толико тисућа живота, уништавају целе покрајине, пропадају народи — ко би чуо крик једног дечака, који тражи, да сва та безумна поама престане и он опет да се врати на своје завичајно огњиште.

Лутам, погнут и замишљен, кроз пределе стране и у сивим јутрима и мутним вечерима плачем од чежње за својим далеким крајем.

Величанствене виле, са мермерним стубовима и верандама, које из тропског биља гледају на отворено бљештаво море — не додирују душу моју. Ја још увек жудим за шумом златних жита мога завичаја, за песмом коју певају жетеоци с вечери, кад се враћају својим мирним белим домовима.

Ја жудим тамо и саосећам, како је у нашој домовини тужно и плачно, како је и мали, незнатан џбун ужасно тужан, како мртвим дахом дише свака стопа, а поља, пуна таласа жита, повијају се и шуме празно и уморно. . . .

Лутам, погнут и замишљен, и кад вечерњача заблиста на своду, мене обузима туга на беспућу, што нећу стићи своје дому.

М. В. Кнежевић

Svetlice

Iz rata o ratu

Za pobedu nož i puška još i oštih hoće pera,
Al' je gadno kad su ona patriota-marodera.

Slobodi sada sve žrtvujem, borče;
Zar posle rata da si joj pastorče?

Ima malih i velikih patriota,
Povlašćenih i neznanih. Mali ginu,
A veliki još se penju, preko lestvi
Od grobova ovih nižih, u visinu.

Vi, što ništa niste izgubiti znali
U ovome ratu, groznu i krvavu,
Budite bar skromni i pognite svoju
Ćuranski naduto podignutu glavu.

Čeda Novaković

Borci

Vihori, seva, tutnji.
Puca grom i stene se ruše,
U blesku munje se krše.
Kleca se i pada. Vasiona moli:
Demoni, dosta! Boli!..
Oh, boli!..
Drhtimo...
U duši našoj slutnja:
Do juče život;
Grune li bliže grom —
Pepeo, slom,
Pratnja, grob
Il rob...
Bejasmomladi, snivasmoljubavni
san,]
Al' dođe vihor, bura — dan
Krvavog rata.
U njemu Kajin ubijaše brata,
U njemu nadu, snove, ljubav —
sve]
Srušismo uz riku granata.
A kad se stiša čelika cik
Na grudma procveta rumeni krin
I čusmo slomljenih duša krik...
A kao eho — iz hramova začu
se poj:]
U boj!... U boj!...
... I platnom rasu se boja;
Juriše izbezumnjenih masa
Purpurom preli

Umetnik smeli.
I fanfare nove jeknuše,
I vihor iznova ciknu,
I demon rata još krvi žedan
Riknu...
K'o snoplje zrela klasa
U krstine krvave pade
Bujica naših talasa,
A krv po hridima šiknu...
... Sa parnasovih gora ču se
Mesto jecanja — poj:
U boj!...
Juda se odreče Hrista,
A duša naša mučenička
Seti se Boga
Milostivoga.
Klecajuć' dođosmo srušenom
hramu]
I obasjaše čadave freske
Sunčevi zraci kroz tamu.
Srušenu crkvicu, opljačkanu svu,
Ispuni molitva čista
Mučenika-Hrista.
Ranjene grudi
Skrhutih ljudi
Jeknuše,
Pred oltar borci kleknuše
I ču se tihi poj:
Oprosti, Bože pravde!
Pomiluj, Bože moj!...

Miloš S. Matović

Црна мисао

Кад се црне ноћи, ишибане ветром,
Зачује јецај и пригушен јаук —
Из свилене мреже осећања меких
Једна црна мис'о к'о отрован паук

Сише крв мог срца, и душа ми пати,
Питајући стално, са осмејком ледним:
„Отаџбини својој, која сада пати,
Јеси ли све дао, што си мог'о дати?“

На солунском фронту 1918.

Александар Милићевић

ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕМ

... „Наш народ је био у овом рату, као и увек, бачен у први бојни ред, изложен тучи врућег жезла до потпуног искрварења, са рођене груде саставно искорењиван личином, оловом, бајонетом, тамницом, депортацијом, конфискацијом, евакуацијом, преким судом, глађу, барачним логорима и намерно проузрокованим болестима. Његово је угњетавање почело још пре рата и то после сарајевског атентата. Тада се под заштитом власти отпочела и организовала хајка на Србе, чији дућани беху свуда разорени и опљачкани. Већ је тада било погубљено много Срба.“ — (Др. А. Тресић Павичић: из говора у Бечком Парламенту 19. X. 1917.)

... „Као по свима покрајинама бивше монархије, и у Војводини је 26 јула 1914 г. т. ј. на дан мобилизације аустро-угарске војске проти Србији, прорадила маџарска власт са свим својим жандарским и полицијним апаратом, и по градовима и по селима, и пуном паром почела са хапшењем интелигенције, градске и сеоске, те мирних ратара, особито у пограничним местима и селима према Србији. Хапсила је и гонила на најгрубљи начин, затварала је људе по полицијским и судским затворима, те по школама, и кад је пукао први топ с дунавског монитора, она је све своје жртве потрпала у вагоне и отпремила на сигурнија места... Врло је занимљив био поступак маџарских власти при том чину, јер су га хтели искористити у све могуће сврхе. Они су јадне Србе, који су им у том страшном часу били извргнути на милост и немилост, употребили пре свега, за дражење масе против Србије, и то на начин, да су их свагде прогласили за велеиздајнике и бунтовнике, те организујући јавне демонстрације, они су у маси распиривали гнев и мржњу против њима и Србији. Раздражена маса, наравно није стајала скрштених руку, већ је своју срџбу исказивала батинама, пљувањем и разним другим понижењима, при чему су највише страдали српски свештеници, особито у Темишвару, где им беше приређена права Голгота.“ (М. Томандл: Банаћани у Араду — Н. Европа књ. II, бр. 8.)

... „Дошао је рат. Тадашњи, злогласни земаљски поглавар укинуо је сва грађанска и човечанска права. Потпуно невинне људе затварали су и вукли у арадске казамате. Огромно велики број људи узели су за таоце и много њих без икаквог разлога су стрељани. Потпунорек је основао такозвану заштитну чету, у коју су примали најсумњивије људе те их наоружавали. Некоји од њих били су већ више пута кажњени због крађе, преваре и пљачке. Једва је могуће да се опише шта је патило становништво без сваке одбране под терором ових хорда. Тамо где су се појавиле била су на дневном реду насиља, убиства, пљачке, крађе и паљевине... Последице оваквих прилика без контроле биле су: злоупотребе, проневере и преваре различитих органа... Због погрешних одредаба и због недостајања потребне обазривости, десило се да су морали у Босни и Херцеговини цели окрузи да гладују и да је на хиљаде људи помрло од глади... (Др. Корошец, проф. Спинчић и Др. Баљак: Интерпелација о приликама у Босни и Херцеговини, 5. VII. 1917.)

... „Већ почетком рата 1914 г. почела је хајка против Словенаца по плану. И то у моменту када је цвет нашег народа крв лио придонесећи крваве жртве за заједничку домовину. Тражили су по нашим земљама велеиздајнике и шпијуне, који су им били потребни да докажу, да је потребно у нашим крајевима поступати као у непријатељској земљи... Жандармерија и полиција испунила је црне листе са такозваним политичким непоузданим елементима. То су биле личности, које

нису криле своје национално убеђење и које су због тога сметале неким властодршцима. Кома је подметнуто да је о овом систему рекао коју непромишљену, и ако казненоправно сасвим безначајну критику, тога су на основу озлоглашене противуставне наредбе бацали у војничке затворе, предавали су их ратном суду, конфинирали или интернирали и често им се приписивало без икаква основа да су непријатељи државе . . . (Др. Антун Корошец: из говора у Бечком Парламенту, 16. VI. 1917.)

. . . „Евакуирци из Истре умираху од глади, зиме, пегавог тифуса и других болести, као мухе, у Лајбницу, Глимду, Мелесдорфу и т. д. Истарски свештеник Љубомир Николић обелоданио је изјаву у хрватским новинама да је он сâм у Глимду и Мелерсдорфу благословио преко 2000 лешина из Истре испражњених Хрвата. Један сведок ми је приповедао, да је он једног самог дана видео у једној самој бараци у Лајбницу 41 мртво хрватско дете. Медицинар Нико Б. Мартиновић, Црногорац, приповеда, да је видео у Штајерској погибију преко 8000 хрватских евакуираца из Истре . . .“ (Др А. Тресић Павичић: из говора у Бечком Парламенту 19. X. 1917.)

. . . „Пошто су прегазили Србију 1915 г. Аустро-Мађари су се окомили и на остало југославенско становништво, а нарочито на српско ван Србије, т. ј. на своје рођене поданике. Најгрознија зверства извршена су у Босни и Херцеговини, Боци Которској и Срему. Срби су убијани и вешани без суда на хиљаде. Вешали су чак и најмирољубивије људе, само зато што су Срби. Војска и полиција ове средњевековне државе имала је грозан задатак, да веша српске свештенике из босанских крајева, који су близу Србијине границе и да их вешају на станицама и поред железничких пруга да би на тај начин застрашили становништво . . .“ (Др. Ј. Цвијић: Беда у Србији и наша вера — Чланци и студије књ. II. стр. 155.)

. . . „Подвизи и патње Србије у овом рату ужасно су тешке. Четврти део њена становништва, у најмању руку, сатрли су бојеви, болести и глад. То је као кад би Немачка изгубила 15 милијуна, Француска 10, Италија око 9 милијуна и по. Затим срушивши Србију, наши непријатељи, а особито Бугари, стали су да систематски требе становништво неких крајева. Поврх тога, они су запленили не само све државне заводе, библиотеке, економске справе, најбоља грла говеђе и свињске стоке, намештаје и т. д., него и непокретна имања многих приватних лица. Депортације, — обична ствар у нашој несрећној домовини, узеле су одвратан облик, јер су Бугари одвукли огроман број Срба чак у Малу Азију. Аустро-Мађари починили су иста така зверства, на мало друкчији начин, у оном делу Србије што га држе они. Истина, рат је притиснуо ужасом све окупиране земље, али ни једна од њих није страдала колико Србија . . .“ (Др. Ј. Цвијић: Принципи и погрешке о Србији. Алманах „Просвета“ 1918 г. стр 21.)

. . . „Од Косова наш народ није видео и доживео сличну катастрофу.“ (Др. Отокар Рибарж). „Море суза и крви поплавило је нашу југословенску домовину.“ (Др. А. Корошец) . . .

Јецаји села

Пролеће ново. Тугом шуме гране
У белом цвету... Жеже сунце сјајно...
Но њиве стоје још непреоране,
Јецају мукле тужно и бескрајно.

Диг'о се свуда бујан коров густу,
А људи као да се сунца крију;
Домови бели као да су пусти —
Над њима црни барјаци се вију.

Јесен је зимус сва пропала родна,
Напољу трулећ' необрана, зрела;
Села су пушта, убога, бесплодна,
Јер нема више снаге старих села.

Са плугом скоро нетакнутим, старим,
На родној земљи, пуној снаге свете, —
Ору, одмичу с вочићима малим
Слабачка жена и нејако дете.

Отишао је давно из свог села;
За њим у тузи родна грудa оста.
Јављао се је из последњег боја —
Сад само нада да ће доћи оста.

Људи и земља све чека на њега...
Сумор попао свом тежином трајно.
Све стоји чезне још непреорано,
Јецају села тужно и бескрајно.

Коста Миливојевић

1914—1918

— Malo uspomena —

Šta mogu ja znati o našim narodnim prilikama toga vremena? Čim sam se, 30 juna 1914, vratio iz Beča, sa kongresa Jugoslovenske Nacionalističke Omladine, koji je držan tajno, pod plaštem javne proslave pedesetogodišnjice Zore, zatekao sam vojvođanske Srbe prestravljene. Vraćali su se sa Kosova i očekivali hapšenja. Pred svojim stanom sam zatekao, u Pančevu, detektiva koji je, po tvrđenju suseda, čuvao moj stan i danju i noću. Nisam imao ništa protiv: imao sam posla. Pedeset Miletičevih članaka bilo je spremno za štampu, i prve sam tabake tada poslao Slobodi, srpsko-bunjevačkoj socialističkoj štampariji u Novom Sadu, da ih štampa. Trebalo je još dovršiti opširnu

biografiju Miletića, koja je trebala stojati pred člancima. Nju sam dovršio 26 jula u jutro. Tek sam napisao poslednju rečenicu, kad čujem da su u Pančevu počela hapšenja.

Toga dana sam uhapšen i ja. Valjda 31 jula 1914, odvedeno je na 170 Srba iz Pančeva i okoline, sa dva ili tri Rumuna u tvrđavu Arad, i ja sa njima. Na putu, u Temišvaru i Aradu, video sam razdraženu svetinu koja je manifestovala krvožedni svoj patriotizam nasrtanjem na, u ogromnoj većini, nevine ljude koje je dvostruki kordon vojnika vodio u kazemate. U aradskoj tvrđavi sam imao prilike konstatovati da mnogi sainternirci ni malo nisu zaslužili to odlikovanje. Bilo je onde dosta rđavih Srba, i glupih Srba. Odmah prvih dana njima je komandant tvrđave, Hegediš, rekao da su zbog mene internirani (on je neprestano dobivao telegrafske naredbe da me sasluša; pri jednom takom saslušanju me valjda samo zato nije tukao, što sam pred njim stajao bez straha i miran kao Isus.) Otud, iako je u tvrđavi bio moj dobri prijatelj dr. Dušan Bošković, kao i drugi, mlađi, meni nije bilo mesta među njima, i bilo je za mene pravo izbavljenje, kad su me, 10 avgusta, odvojili od ovog društva i odveli me u segedinski državni zatvor, da onde izdržavam kaznu, izrečenu mi još u jesen 1913 godine: šest meseca. Tako sam još jače bio izdvojen od naroda. Jer, u državnom zatvoru zatekoh svega jednog Srbina, Vrščanina Zlatanovića, nekakvog pisara koji je upravo dovršavao kaznu od, mislim, dve godine, izrečenu mu u dane balkanskog rata radi tobožnje špijunaže. Avgusta meseca još smo smeli čitati mađarske i nemačke novine; ali, posle ruskog upada u Bukovinu i Galiciju, zabraniše nam i to. Iz jednih segedinskih novina, Friss Hirek ili Friss Ujság, koje su mnogo pisale i o mojim parnicama, čitao sam i o hapšenju gospođice Terke Lungulove, o njenom junačkom držanju pred žandarmima. Po godine kasnije, video sam, u kapeli kaznionice Csillag, čestitoga joj oca, pogurena, mršava, ostarela. Čitao sam u tim novinama i o vešanju u Petrovaradinu, a onda nam zabraniše i taj kontakt sa svetom.

U segedinskom državnom zatvoru sam ostao nekako do septembra 1915. Za to vreme, dovršene su još četiri moje parnice, i donele mi još pet godina i deset meseca državnog zatvora; za to vreme, u taj zatvor su ulazili i izlazili poneki Srbi. Ali je među njima redak bio onaj koji bi došao od kuće: Jaša Tomić je došao iz internacije, Dr. Dušan Bošković skoro isto tako, Dr. Branislav Stanojević iz zatvora u Temišvaru, Vladimir Dakić iz Bele Crkve. Od kuće je došao Mata Kosovac. Ali je starac bio tako prestravljen da nije smeo u Melencima da čita novine, nego došao da nas pita: šta je novo na frontu. A nama često prolazile nedelje dana, a ni krpice od novina ne nabavismo.

Svoj državni zatvor sam dovršio u Sombathelju. Onde je samnom učinjeno ono što pre toga s Jašom Tomićem: na vrata

ćelije su kredom napisali: državni zatvor. Jaša Tomić je o tome govorio: ljudi uzmu jabuku, napišu na nju da je limun; ko ne veruje, dobiće po prstima. Mislim da sam tri meseca bio u Sombathelju. Za to vreme, ne videh ni jednog Srbina. Ne progovorih skoro ni s kim ni reči. Jedino Slovak, sveštenik Josef Zavodski, mislim da se tako zvao, što mi je kroz bravu viknuo da je pao Lovćen, i tužio se kako mora učiti engleski; moraće u Ameriku, jer za njega neće biti mesta u Velikoj Mađarskoj; i videh mržnjom unakaženo lice i ruke dignute na pretnju Mađarskoj u drugoga Slovaka, seljaka, kad je čuo da je kurija kaznu pete moje parnice od deset meseci državnog zatvora digla na četir i po godine teške tamnice.

Iz Sombathelja sam stigao u istražne zatvore Pančeva, Segedina (istražni su zatvori najneprijatniji), a početkom septembra 1916 su me, na lancu s ubicom i sa tatom, odveli u Ilavu, na reci Vahu, blizu Trenčina. Tu sam zatekao malo Srba rodoljuba, više ubica. Oko četrnaest Borčana kojima je teško padalo sužanjstvo, daleko od njihovih njiva i stoke, a tešili se jedino sećanjem na desetoricu Borčana koje je streljala jedna vojska da bi na nevinim ljudima kaznila svoj kukavičluk. Ubrzo posle tog odlaska, u Ilavi stade osvajati srpska reč: dovedoše do dve stotine Srba iz Srbije, sa Kosova, iz Sandžaka. Među njima priličan broj čestitih Srba, ostalo srpski, muslimanski i arnautski razbojnik. Proveo sam sa njima tu dve pune godine, služeći im koliko sam mogao, radi čega me Mađari nazvaše Pašić. Ali je Ilava, vrlo solidna kazniona iz koje je bilo skoro nemoguće bilo pobeći, zatrebala mađarskom ministru pravde da u nju smesti peštanske apaše koji su iz svakog drugog zatvora umeli begati. Oko 10 avgusta 1918 razmestiše nas na razne poslove, mene u fabriku celuloze u Turčanskom Sv. Martinu, odakle mi je lako bilo pobeći, čim je g. Svetozar Pribičević rekao mojoj porodici da sam potreban u Zagrebu.

Ne znam ja, prema tome, ništa o prilikama našeg naroda u spomenutim godinama. Znam što šta o neprilikama pojedinih Srba, znam o prilikama u raznim kaznenim zavodima, a s našim selom i gradom sam imao vrlo retke, slabe veze. Porodica me je, isprva, mogla pohoditi jedanput polugodišnje, a posle jedanput godišnje. U poslednje dve godine sam imao pravo pisati kući jedno pismo svaka tri meseca.

Pa ipak, poneki talas dalekoga života je zapljusnuo i ćeliju u kojoj sam umeo sačuvati mir duše, kakav sad ne uživam; sad kad se Lungulovi opet hapse! Valjda početkom avgusta 1918, kad me je porodica po drugi i poslednji put pohodila u Ilavi, došao mi je i g. Đorđe Grujić, prikazavši se upravi kaznionice kao rođak. Toga puta, upravitelj kaznionice mi je dopustio da s porodicom razgovaram u kancelariji srpskog sveštenika, pokojnog Danila Babića. Pošto je starac bio nagluv, a toga puta se pravio upravo gluv, mogao je g. Grujić da me pita, šta da

radi. Iz Pariza poručuje Veljko Petrović da treba demonstrovati da je Banat srpski. Ja sam svetovao: desetak Banaćana neka lakšom nekom krivicom navuku na sebe istražni zatvor. Vešati ih neće, a ni zatvor neće dugo trajati, pošto se rat, učešćem Amerike, bliži svome kraju. A Srbi u Parizu će za parnicu doznati, pa mogu o Banatu pisati do mile volje. G. Grujić je mislio da je teško skupiti društvo takih Banaćana, a ja za take zemljake nisam imao nikakva saveta i pouke. Iz T. Sv. Martina sam sličnu demonstraciju svetovao i gđi Zorki S. Lazića. Pod kraj rata, ona je pokrenula svoje Dečije Novine i iskala moj prilog. Kad ga je dobila, pisala mi da ga ne sme štampati. Ja sam joj predlagao da ga štampa, da provocira zabranu lista. Ona je bila drugog mišljenja.

Pravi starac koji, kao trojanski starci u Ilijadi, već ne ume da se bori, nego samo da pripoveda, kao cikada, mogao bih pripovedati svoje zgone do zore. Zato ću ovde završiti, ištući oproštenje od čitalaca, što sam govorio samo o sebi. Jer o kome da govori čovek koji je sve četir godine, o kojima je reč, proveo u samici?

Vasa Stajić

Неколико ратних успомена из Истре

У Истри није било популарно ниједно од наших племенских имена. Попут старих Дубровчана, народ је најволео називати се именом словинским. Природно: на етничкој периферији, у борби за народни и економски опстанак проти две јаке силе, Немаца и Талијана, и услед тога у јакој тежњи за јединством и слободом, народна душа не може бити ограничена на уске хоризонте и заносити се за малене творевине. Слободу могу да створе и уздрже само велики и јаки. И доследно, ко оно, по истарској народној легенди, почива у сенци пулског амфитеатра, силног маузолеја што јунаку подигоше виле? Ко други него Марко, са топузом испод главе, који чека час да устане. Легенда косовска јест и легенда истарска. Ево још једног податка нашим мудријанима, који хоће да смо Хрвати и Срби два народа.

Може се лако замислити, како је на ту психу деловао балкански рат. „Поздрављамо сунце, које и нама са истока свиће“ — рекао је званични говорник на забави пулског Сокола о новој години 1913 у френетичном грчу слушања опитих звуцима химна балканских савезника. На узврат изишла је сутрадан заповест лучког адмирала, којом се је морнарима забранило похађање „Народног Дома“ и „Балкана“. Адмирал Хорти, садашњи гувернер Мађарске, није сигурно слутио, да ће иза самих шест година морати формално предати аустријску флоту једном садањем суботичком грађанину тадањем пред-

седнику пулског Месног Одбора Народног Већа, које је у тешком часу дисциплиновало морнаре и сачувало драгоцене објекте, на жалост за другога.

I.

Ти други били су на почетку рата савезници централних власти и приређивали „тросавезничке манифестације“ под аустријским, талијанским и немачким заставама, долазећи пред станове наших виђенијих људи и јуначки грдећ Србе најординарнијим изразима. Није тешко замислити како су ти изрази гласили, ако их је њихов ратни Тиртеј, песник и естет, назвао „i rogari serbi“. Њихово водство издало је паролу, да се час има искористити против домаћих Словена. И заиста на њихове пријаве био је одведен највећи део наше интелигенције, што у истражне затворе, што у интернацију, што на фронт. За ту згodu били су дакако обележени као Срби.

У љубљанском граду — тврђави нашло се је затворено више интелектуалаца па се је чула и по која добра:

— Оштија, говорио је један, досад сам навек мислел да сам Хрват, а сад ме је вахмајстер кацал ва „Verzeichnis der Serben“. И тако сам од јандарма дознал, да сам Срб. Оштија, и од јандарма се може човек нечему научит.

А други, који је писао мемоаре, декламовао је леденим смехом: Попут Силвија Пелика и ја сам затворен у аустријску тврђаву и пишем: *Le mie prigioni* (Моје тамновање). Али ствар је у овом: Талијани су са Пеликовим тамновањем загрејали пола света за своје ослобођење од Аустрије, а сад су ме они исти предали Аустрији, јер да се хоћу од ње ослободит. *Pi, mondo ladro!*

На врата се појави стражмештар Словенац и опрезно извуче из њедара милански „*Corriere della sera*“, који се је криомчарио уз велике опасности (Италија није тад била у рату). Стражмештерово лице се је церило и сјајило: *Corriere* је јављао детаље Поћорековог пораза у Србији а Руси су били на врху Карпата: У тамници је те вечери био бал, у којему су безбрки попови представљали даме...

*
* * *

Терор против истарских Славена попустио је нешто кад је Италија ступила у рат. Домаћи Талијани су прошли далеко боље од наших, јер су знали или тачније могли да се покажу аустријским патриотама. Тако су у Трсту запалили кућу уредништва и штампарије „*Il Piccolo*“, који је важио као против-аустријски, а по тршћанским улицама продавале су се карикатуре талијанских суверена уз најтривијалније погрде, којима талијански речник располаже. Кад је пала Варшава, ма-

нифестовало је пред аустријским гувернером у Трсту осамдесет хиљада Талијана, од којих је опет добар део исто тако урликао кад су дошли Талијани. Ко умије њему двије.

Усред рата дошао је позив истарским чиновницима Словенима, да се, уз добре услове, јаве за службу у окупираној Србији. И ако би можда оном народу било боље да су му дошли своји место туђих, опет је превладало осећање, да би народ у Србији гледао у њима помагаче непријатеља. И ни један се није јавио.

Поред свега зла и оскудице, која је г. 1917. и 1918. била ужасна, нада није никад попустила. Светао пример јуначког пркоса дао је један сељак из средње Истре, који је вративши се из интернације добио кћер и крстио је именом: Србија.

II.

И дошао је напоскон крај рату а с њим, после мало дана неизмерног одушевљења, најстрашнија депресија. Истру је, номинално у име Антанте, окупирала Италија. Првих дана поступала је обзирно, док није Истру са свих страна затворила и уверила се да отпора нема ни откуд. Онда је показала своје намере. Поновили су се дани почетка рата: сви писменији Славени, који су у почетку рата били похватани од Аустрије, похватани су на крају рата од Италије, увек ради истог разлога, и одведени у интернацију на Сардинију. Један је сељак одведен, јер му је у кући горело кандило пред малом сликом регентовом. Настадоше дани тежи од ратних; рат је тиштио али је носио наду: армистис је донео очајање и мрзост опушћења.

Од епизода вредно је споменути улаз Талијана у Пулу. Тамо је аустријска флота била већ 30. октобра потпуно у нашим рукама и на ратним лађама вијале су се наше заставе. У пулску луку није било могуће ући, јер је била затворена минама. Међутим је Народно Веће из Загреба радиограмом наложило, да се савезнички бродови имају пустити у Пулу без отпора. Једна је торпиљарка под нашом заставом испловила из луке и крстарила по мору према Венецији све док се није намерила на једну савезничку јединицу. Уговорише да ће се сутрадан састати на одређеној тачци. И збиља сутрадан дођоше четири мање јединице које су, предвођене нашом торпиљарком, полагаано и опрезно ушле у луку. После пар дана читао се је у римској „La Nazione“ опис тог уласка, у ком се је бомбастичном фразеологијом величала „епска смелост“, којом је талијанска морнарица освојила Пулу!

* * *

Истрани су нашли начина и средстава да одашаљу у Париз једну своју депутацију, обскрбљену свим могућим по-

дацима за доказивање нашег права на Истру, особито на њезин средњи, северни и источни део. Статистика је показивала, да у тим крајевима живи просечно 95⁰/₀ славенског народа а местимице и 100⁰/₀. Званична делегација није ништа пропустила што би подупирало примену начела народности: предлагала је да се јадранско питање реши арбитражом председника Вилсона или плебисцитом; о јадранском питању штампана је читава литература; држала се предавања, информисале паришке новине, посећивали државници. Тешко је било водити дипломатску борбу против једне победничке силе заступане у Врховном Већу, која није бирала ни штедила средства против нас. И велика капиталистичка штампа била је под њезиним утицајем. Изузев „Journal des Debats“, вођен од нашег одличног пријатеља Огиста Говена и социјалистички „Le Populaire“, сву је другу штампу ваљало читати са зебњом. Тако је једног дана освануо у „Temps-у“ чланак тобожњег неутралног америчког грађанина С. Варенс-а, који је уверавао како се је на своје очи и уши осведочио, да чак и Далматинци хоће присаједињење Италији. Доцније се је сазнало, да су Талијани водили Варенс-а на свом ратном броду у од њих окупирани део Далмације и инсценирали на обалама дочеке, у којима су народ представљали талијански војници преодјевени за згоду у далматинску народну ношњу. Варенс Американец имао је бити адут против Американца Вилсона.

Најтежи морални ударац претрпела је наша ствар кад је Стјепан Радић упутио конференцији мира свој меморандум, којим је протествовао против оснивања државе С. Х. С. и тражио засебну хрватску државу. Да ударац буде тежи, меморандум је био упућен — талијанској делегацији, која га је немило искористила против нас, објавивши га не само у великој дневној штампи него унајмивши и булварске хумористичке новине („Le Miroir“) где се је и карикатурама приказивала апсурдност оснивања државе, у којој се племена дивљачки кољу и неће заједнице. Радић није ваљда мислио, да ће његова писанија најјаче погодити баш Хрвате и то не само истарске Хрвате у својим консеквенцама него и његове бановинске. „Miroir“ је истовремено од Талијана добио и обелоданио и списак бановинских официра Хрвата одликованих у борби против — Антанте и повлачио своје закључке: засебна Хрватска, — са извесним коректурама границе — *intendiamosi* — постулат је праведан, свет, сакрррросантан, основан у начелу самоопредељења народа, тек нужно је, да се та царска робиња са што више шума и са Словеначком — *intendiamosi* — стави барем барем под талијански протекторат или што томе слична.

Еле, какови смо, добро смо и прошли!

Једино место, где су Истрани налазили разумевања и утехе, била је огромна палата америчке делегације. Узоран

ред и мир, мало речи, много мозга и срца. Професор Џонсон, Вилсонов референт за јадрански проблем, познавао је Истру боље од Истрана. У његовом кабинету висила је и рељефна карта Истре са свим горама и водама у сразмерној минијатури. Он је израдио и гласовиту Вилсонову декларацију и повукао Вилсонову линију, која нам је остављала леп део северне и источне Истре са пругом Река—Св. Петар и са пр красном либурнијском ривијером од Волоског до Пломина. Пред нама ју је цртао и образлагао. Знам, говораше, да се и овом линијом вама наноси неправда, она вам одузима четиристодвадесетпет хиљада вашег народа, али у датим приликама није могуће наћи бољу солудију. Велите да се линија повуче до руба крашке висоравни и тиме спаси Чичарија, ваша Црна Гора? Јест, кад не би испод руба ишла жељезница Пула—Трст, коју би ви озгор могли камењем затрпати кадгод би вам се прохтело. Граница треба да иде врхом гора, од Учке на Збевницу, на Нанос. Биће за обе стране добро, ако вас буде делила јака природна бариера.

Стари Др. Динко Тринајстић, са дрхтавим рукама и гласом, примети, да његова линија одузима извор воде нашој Опатији, на што ју проф. Џонсон исправи а ми се у невољи весељасмо као деца што тиме остаје на нашој страни и планинска кућа Перућева испод врха Учке, куд смо усред рата ходочастили, и *quand m'êте*, писали у књигу посетилаца стихове Белом Орлу, који ће долетети и на Учку.

Зашто наша дипломација није прихватила ултиматум из С. Рема, који нам је у главном осигуравао Вилсонову линију, него желела директне преговоре са Италијом, није још довољно објашњено. Међутим факат је, да данас, наместо Џонсонове бариере, имамо граничну бариеру од неколико метара зидића и плетене жице између кућа једнога града, који је по уговорима и пројектима требао бити или наш или интернационалан а није ни једно ни друго већ је стециште криомчара, који се ругају нечијим енглеским униформама.

И да је наш њежни песник барба Рике¹, љубимац истарске школске деце, већ источио очи плачућ за својом Учком и Опатијом. . . .

Ј. Јадрански

---

¹ Рикард Каталанић-Јеретов.

NARODNA OBNOVA

Najzad — sticajem svetskih događaja, velikim junaštvom naše vojske i naporom cele naše nacije — ostvaren je naš narodni san: oslobođenje i ujedinjenje. Prvi decembar hiljadu i devetstotina osamnaeste godine ostaće kao naš najsvetliji dan kroz sve buduće vekove. To je do sada naš najveći narodni praznik. Posle mnogih vekova, toga dana su se, dotle razjedinjena i porobljena, naša tri raznoimena plemena jednog istog naroda — našla slobodna i ujedinjena u jednu državu kao jedan narod. Naše oslobođenje je plod naših velikih stradanja, naših silnih žrtava i napora naših stranih prijatelja. Ono je praznik naših bezbrojnih znanih i neznanih mučenika i boraca za njihovo ostvarenje; — ono je najdostojniji spomenik njihove žrtve i njihova dela.

Sa oslobođenjem, kao nikada do sada u svojoj prošlosti — doživeli smo svoju najobimniju i najznačajniju narodnu obnovu. I ako su nas na krst raspinjali, i sa zavrtnjima stezali i žive u što dublju grobnicu sahranjivali — naš život i naše pravo ipak su triumfovali. Dočekali smo i u državnom i u narodnom životu svoju najplodniju i najveću revoluciju svoje istorije. Naš je narod najzad ušao u svoju maticu, koja ima da ga povede lepšem i boljem napretku našeg materijalnog i duhovnog života.

Do sada mi smo svu svoju i duhovnu i fizičku snagu trošili za svoj opstanak — za svoje „biti ili ne biti“, a bez slobode života nema slobode duha, bez slobode duha nema slobode rada. Tek sada sa obezbeđenim spoljašnjim i materijalnim životom nastaje naše dublje i značajnije unutarne, duhovno izgrađivanje. Ono je već sa velikim poletom počelo da se javlja u svim oblicima i u svim pravcima našeg narodnog života. Narodno prosvetavanje i podizanje iz dubina i u najširim slojevima — najglavnija je tačka naše narodne obnove. Naš kulturni život je u velikom zamahu. Industrija, poljoprivreda, nauka, umetnost, književnost sve je u znaku osetnog i neprestanog napretka i pored sve naše unutrašnje nesređenosti. Moglo bi se mnogo što šta prekoseti i kritikovati, ali se u veru naše budućnosti nemože posumnjati. Mi tek sada idemo da živimo. —

Naša narodna obnova ima da opravda našu narodnu žrtvu.

Miladin Pantelić

Васкрсна песма

А тада,
Од солунских страна,
Смрачи се земља и небо се стресе —
Као да небо најзад земљу свлада,
И чудо се створи:
Мрак се разнесе;
Расточише се врата окована,
И у тутњави
Помамних громава,
Из облака дима,
Као кад зазори,
Див се до дива у сјају појави,
Под заставама и под шлемовима.

И докле тутње поља и планине,
У одблеску зоре,
Они — сви млади, лепи и блистави —
Као зраци горе,
И руше бране и иду у слави,
Пут свога краја и својих домова,
Носећи сунце своје домовине.

Као у часу кад Бог васкрсава,
Тренутка тога,
Код црних гробара народа мога, —
Завлада
Страва.
Мој народ — који као Христос страда,
Кога су хтеле у бездане стрти
Сва зла, све муке, сва јада —
Са себе тешке окове стресе
И изнад смрти
Васкрсао се у живот узнесе.

Јован Петровић

Spomenik zahvalnosti Francuskoj

Ako je istinita reč Danteova da nema većeg bola nego sećati se u bedi srećnog doba, istina je i da spomen na crne dane osvetljava utrvene staze koje vode budućnosti. Jer veliki bol je najbolji učitelj, i nepresušni izvor snage, za pojedince kao i za čitave narode; jer svako Kosovo nosi u sebi klicu Vaskrsa.

Naše uši tako zaglušuje graja fariseja i trgovaca patriotizma da se sve ređe čuje onaj meki glas iz prošlosti koji kao čarobna plima plavi srca i oplemenjuje duše. Ali on se ničim ne da ugušiti, i blagotvorno je slušati ga. On nam danas dočarava jednu uzbudljivu, starozavetnu, povest, koja se dogodila tako davno... pre deset godina.

Bežeći od ropstva, čitav jedan narod, i borci i starci, i žene i deca, krenuo se u izgnanstvo, kroz puste i neprohodne krševe, do Plave Pučine čiji se talasi pred njim nisu otvorili kao nekad vali Crvenog Mora pred narodom Izrailjevim. Uzalud je on pružao ruke nebu: otuda su mesto mane padale bombe. Uzalud je izgledao pomoć od kovarnih suseda: oni su trgovali njegovom nesrećom. I kad je već počeo gubiti svaku nadu, na vidiku se ukazaše lađe dalekog saveznika i ono što se još moglo spasti vaskrsava na jednom toplom ostrvu. Ali daleki saveznik čini još više; spasava budućnost svoga malog prijatelja: njegovu omladinu. Ma da i sam ranjen i ugrožen, on prevozi preko okeana mlade izbeglice, otvara im velikodušno svoje do-

move, sve svoje škole. Tako, sred opšteg nespokojstva, više hiljada ovih mladića, po svima krajevima obetovane zemlje u koju ih je odnela neka viša promisao, spremaju se da dostojno zamene svoje očeve. Oni ostaju tri duge godine u toj zaklonjenoj luci, dok su se oko njih penušali uzavreli talasi smrti. Najzad ova nejač, koja se u očajanju otisnula od svojih domova u svet vraća se u oslobođenu i ujedinjenu domovinu zrela i puna vere.

Vreme huji. Događaji se nižu i pretrpavaju. Zaborav guta ljude i narode. Sećanje je jedini spas, jedino utočište u opštem brodolomu. Ko ga nema, duša mu je plitka. Taj je umro još pre smrti. Teško narodima koji su zaboravni, jer će i sami biti zaboravljeni. Blago onima koji se sećaju; njihov je život skladna pesma koja vezuje prošlost sa budućnošću . . .

Tako osećaju i misle i one hiljade mladića čiji je spomen na velike minule dane još živ, jer narod čiju smo Golgotu pomenuli to smo mi, a prijateljska zemlja koja nas je za navek zadužila zove se Francuska. Naša omladina nije zaboravila kako ju je Francuska prihvatila u času kad nas je izgleda i Bog bio napustio. Ona nije zaboravila da njoj duguje za svoje obrazovanje, da njoj ima da zahvali za sve vedre dane koji bi pod svakim drugim nebom van zavičaja bili crni. I ona danas želi da to nečim pokaže velikoj prijateljskoj zemlji koja je više godina zamenjivala njenu odsutnu otadžbinu, želi da za nove naraštaje ostavi vidan znak svoga priznanja. Zato hoće da podigne u srcu Francuske, u Parizu, jedan Spomenik Zahvalnosti, spomenik kakav su Belgijanci već podigli u Havru. Njena je namera plemenita. Ona čini čast našoj zemlji. Taj spomenik biće ne samo veran tumač osećanja celoga našeg naroda nego i mudar politički čin. Njemu će sa uzbuđenjem i ponosom prilaziti svi Francuzi. Prilaziće mu sa pomišlju da nisu sejali po kamenitom tlu, da je iz njihovih neizbrojnih dobročinstava niklo cveće ljubavi između naša dva naroda. Njihova će se misao tu ukrštati sa mislima onih tisuća mladih ljudi razvejanih širom naše jugoslovenske domovine. Dirljiv unutrašnji dialog. Pobožni pomen onima koji padoše penjući se ka svetlosti. Nerazlučna spona ono malo plemenitih osećanja koja ipak krasi zagonetnu ljudsku dušu.

Da bi ovaj spomenik bio istinski simboličan, u njega treba da uzida svoj skromni kamen svaki naš sunarodnik. On mora biti dostojan visokih pobuda koje ga podižu. Mi ga zato zamišljamo bez izlišnih gestova i bez tašte arhitekture. Čini nam se da bi najbolji izraz te zahvalnosti bila plemenita figura Meštrovićevog Sećanja. Mlada žena, sputana, bez ruku, kao da su joj krila salomljena, utonula u bolne i drage uspomene: ima li uzbudljivijeg oličjenja naših brižnih i zahvalnih majaka i žena, cele naše mučeničke Otadžbine? Jer taj spomenik mora biti prost i uzvišen, kao što je duša našega naroda.

Dr. M'odrag Ibrovac

Наша народна вера

У данима наше народне пропасти, — када је народ, свестан своје моћи и свог права на живот, осетио свирепост душманског насиља и тежину наметнутог ропства — јавила се као духовна потреба, као надање на његову обнову — једна силна вера у себе, у свој живот — у свој васкрс.

Никла из народног бола, та народна вера била је моћна, да, снагом свога утицаја, прожме једном истом заједничком светињом цео наш народ и да као завет, предаван у наслеђе с колена на колена и усађен у народну душу — очува увек своју велику вредност и своју високу светост. Њен циљ био је наш живот. Њено јеванђеље била је наша историја у народној песми и народном предању. Њене најречитије беседе били су сјајни подвизи жртвовања за народну слободу, опстанак — будућност. Њени апостоли били су наши велики јунаци.

Ако је душман могао да разори нашу државу, да запоседне нашу домовину и да нам одузме слободу, лишавајући нас свих права на свој живот — њу, ту непобедиву нашу народну веру — живу као што је наш дух жив — није никад могао нико одузети.

Она је била у нама; њен храм је био у нашој души. Шта није душман радио да је искорени и да је убије, па је ипак она била жива као и ми — и увек ликовала — као што је наша народна снага ликовала.

Она нас је подржавала да не паднемо и не заборавимо на себе. Њоме смо се запајали још са мајчиним млеком за сав живот. Њену моћ смо осећали као њени заточници, као њој намењене жртве, јер без испуњеног завета њеног нисмо имали мира, ни среће, ни живота. Тиштао нас је нештољиви бол за својом слободом и својим животом. Зато су наше жртве ради ње велике као жртве верних хришћана у античко доба. Без страха и сумње, са нечувеном храброшћу и несаломивим самоуверењем у народну победу, ишли су у смрт и деца и жене и старци — сви без разлике и изузетака. И док се горело на ломачи и пело на спремљена вешала и стајало пред упереним цевима — та је вера кроз њих говорила.:

— Убијајте нас — али наш народ остаје да живи. Он мора да буде слободан, велик, свој. Он је заслужио и то је Божија правда. Њој нико не може стати на пут — јер живот припада онима, који су достојни његове вредности. Зато се наш завет мора испунити. Наш ће народ опет бити велики и славан. Његов васкрс ће доћи, он је већ ту!!...

Верујући у ту веру будућности нашега народа као у најсветију светињу — ми смо можда само зато, са самоодрицањем и великодушносту, давали на њен жртвеник и своју крв и своје младе животе и све што смо имали. Ратове које смо

водили нису били наши прохтеви за крвопролићем и за завојевачким пленом, него потреба за свој живот и своје право. Зато смо се ми ради те вере — можда и нечовечно и нехришћански — крвавили и убијали — јер у слободи волесмо само живот, јер хтедосмо да будемо бољи — јер је наш цео народ вапио за својим васкрсом.

Та вера у себе, у своју будућност основ је нашег новог живота. Са том вером на планинама жртава и рекама крви саградили смо садању своју народну заједницу. Наша је вера победила — морала победити. Она је и данас наша вера у народну будућност, у народни напредак, у народну моћ — у нас, као што је то и некада била. И ако се све не дешава како би требало да се дешава; и ако чак има и ружних појава у нашем новом животу — нема те силе, која би била у стању да спречи историску неминовност нашег народног јединства — најсветији завет наше народне вере.

М. В. Кнежевић

Од 1. априла т. г. почео је да излази у Суботици „Књижевни Север“ — часопис за књижевност, науку и културу.

Досадашњи сарадници су му Г. г.: Др. Алекса Ивић, Александар Милошевић, Ана Павловић-Михалцић, Анка Ђурчић-Малагурски, Васа Стајић, Верка Илијић-Шкурла, Драгомир Прокић, Жарко Чичовачки, Живко Јефтић, Др. Иво Милић, Илија Мамузић, Др. Јован Стефановић, Јован Бабић, Коста Миливојевић, Лазар Ђурчић, Мара Ђорђевић-Малагурски, Марко Протић, Др. Маћо Еветовић, Матија Тољ, Др. Миодраг Ибровац, Мијо Мандић, Милан Илић, Милош С. Матовић, Милош Савковић, Милутин Јовановић, Др. Михајло Константиновић, Михајло Д. Милинковић, Момир Вељковић, Никола Р. Дедић, Никола Тодоровић, Радослав Драгутиновић, Радослав Лумовић, Др. Ристо Јеремић, Светозар Миленовић, Трифун Ђукић, Др. Федор Никић, Фрањо Пољанец, Др. Чеда Марковић и Чеда Новаковић.

Уредник је: Миливоје В. Кнежевић.

Часопис излази почетком свакога месеца, са свескама од три табака, штампана ћирилицом и латиницом.

Претплата је: на годину дана 90 динара; на пола године 45 динара.

„Књижевни Север“ је наш први и једини часопис на крајњем северу наше отаџбине и у интересу је и културном и националном да се ту одржи. —

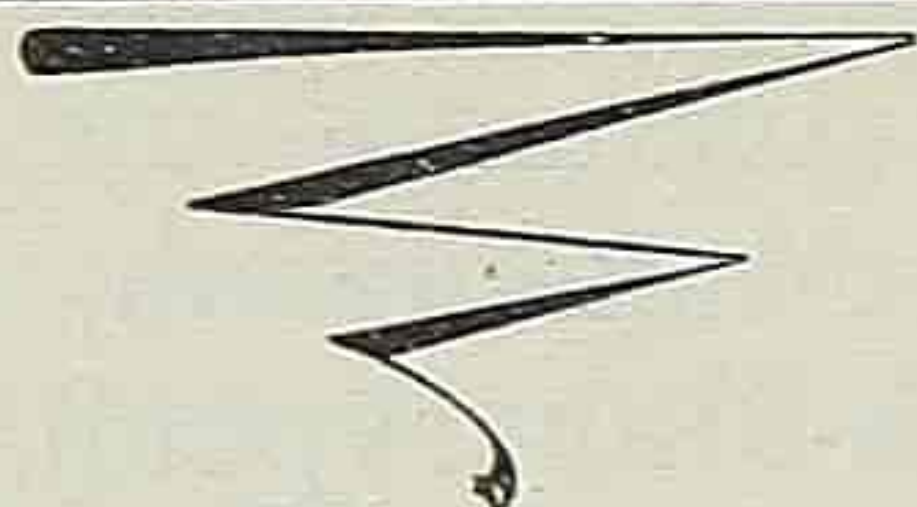
МАРИЧИЋ И ЈАНКОВИЋ

БЕОГРАД

ФИЛИЈАЛА

Карађорђево Трг 3. СУБОТИЦА Телефон број 252.

Велико стовариште сваковрсних хартија,
канцаларијског и школског прибора

Сопствена фабрика за израду књига и
прераду хартије

Књижара српско-хрватске и стране литературе

Генерална продаја писаћих машина и апарата
за умножавање
„Underwood“

АНГРО

ПРОДАЈА

ДЕТАЉ

Уџбеници, који се према пропису у српско-хрватским и мађарским школама употребљавају; школске свеске, учила, лењери, шестари, блокови и сав цртаћи као и писаћи прибор; велики избор школских торбица, школа за клавире и свих музичких комада; у највећем избору и по најјефтинијој цени

може се добити у

КЊИЖАРИ ВИГ

Kancelarski писаћи прибор i papirne robe

najjeftinije se može nabaviti kod

Grge Jurića -- Subotica

— **Gradska kuća** — pored kafane —

ERNEST FIŠER ▣ SUBOTICA
GRAFIČKI UMETNIČKI ZAVOD

KARADŽIĆEVA UL. 26.
TELEFON BROJ 341.

PAŠIĆEVA ULICA 9.
TELEFON INT. 62.

„RELIF“

Prva jugoslavenska tvornica za izradu relifa i graviranje, tvornica trgovačkih knjiga i strojno presovanih karton kutija, cinkografija, litografija, rasterirni zavod, knjigoveznica i štamparija.

KRALJEVINE S. H. S.
POVLAŠĆENA KNJIŽARA, TRGOVINA PAPIRA I
KANCELARIJSKOG MATERIJALA

„J E D I N S T V O“

ĐOKIĆ I DRUG

KARADORĐEV TRG 8. ☉ TELEFON BROJ 7-44.

Snabdevena je u velikom izboru svima propisnim i odobrenim udžbenicima sa sve vrste škola kao i kancelarskim materijalom za škole, urede i trgovine.

ANGRO

PRODAJA

DETALJ

• RODITELJI I ĐACI!

Pre nego nabavite Vama potrebne školske knjige dodjite u moju radnju gde možete dobiti za Vas potrebne i propisane knjige po originalnim cijenama. Ujedno Vas opominjem, da sam za ovu školsku godinu sav ostali pribor kao: olovke, mastila, pera, gume, držalje za pera, lenjira i ravnala, šestara, raznih bojica, pisanke-teke, crtaćeg pira i ostalog materijala nabavila direktno iz fabrike, te ću biti u stanju dati Vam po veoma niskoj cijeni, punojeftinije od svih trgovaca.

Moja je knjižara državno povlašćena i kao takva ima sve teke-sveske, državnog izdanja kao: Pisanke, Vežbanke, Crtanke, Zadačnice i ostale monopolisane obrazce, koji se Ministarskim naredjenjem moraju u školi trošiti.

U Vašem je vlastitom interesu, da prije nego što bi Vašu potrebu nabavili svratite se k meni, te ćete mnogo novaca uštediti.

Sa velepoštovanjem

Knjižara A. Mamužić, Subotica
(Gradska kuća).

CENA OGLASIMA U „KNJIŽEVNOM SEVERU“:

Cela strana	400 dinara
Pola strane	200 dinara
Četvrt strane	100 dinara

КЊИЖЕВНИ СЕВЕР

ЧАСОПИС ЗА КЊИЖЕВНОСТ,
НАУКУ И КУЛТУРУ

УРЕДНИК: МИЛИВОЈЕ В. КНЕЖЕВИЋ

Излази у Суботици, једном месечно, у доброј техничкој опреми, на три штампана табака, ћирилицом и латиницом.

Годишња претплата . . . . . Дин. 90.—
Полугодишња . . . . . Дин. 45.—

Претплату треба слати:

Уредништву

„КЊИЖЕВНОГ СЕВЕРА“, СУБОТИЦА

VELIKI JUGOSLAVENSKI EKONOMSKI MESEČNIK

„BANKARSTVO“

SA REDAKCIJAMA U

ZAGREBU, BEOGRADU I LJUBLJANI

је по својој техничкој опреми, по својој садржини, по репутацији сарадника и по распрострањености у свима крајевима наше државе и у осталим славенским земљама, наша најбоља и највећа економска ревија: излази месечно, svakog 1. (unapred) у сveskama од најмање 50 великих страница. Preko 150 stalnih сарадника. Organ интелеktualaca. Од нарочитог интереса за svakог привредника, у опће за svakог tko се интересује за наша привредна питања и за она, која су са time у vezi.

GODIŠNJA PRETPLATA 200 DINARA

GLAVNA ADMINISTRACIJA „BANKARSTVO“

U ZAGREBU 6. MAROVSKA 30.

CENA 20 DINARA